POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
PRACE KOMISJI FILOLOGICZNEJ
TOM VIII. ZESZYT 2.

DIATAGMA KAISAROS

DE CAESARE MANIUM IURUM VINDICE

SCRIPSIT

HIERONYMUS MARKOWSKI

POZNAŃ
NAKŁADEM POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK
Z ZASIŁKU MINISTERSTWA W. R. i O. P. I FUNDUSZU NAUKOWEGO U. P.
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI JANA JACHOWSKIEGO W POZNANIU
1937

Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Poznańskiego pod zarządem Józefa Winiewicza

Praefatio.

Ut litteraturae inscriptionum Nazareae earumque, quae illi et regione et aetate proximae sunt, commodius inter se comparari possint, imagines earum huic commentationi addendas putavi. Atque hoc quidem loco viris illis clarissimis et humanissimis, qui mihi earum imaginum in hoc libello proponendarum venias dederunt, gratias a me sinceras deberi libenter profiteor.

Summas igitur gratias Francisco Cumont ago, quod per eius auctoritatem benignam titulum Nazareum mihi denuo exhibere licet. Eiusdem permissionis Felici Alcan, bibliopolae honestissimo Parisino, gratias ago maximas.

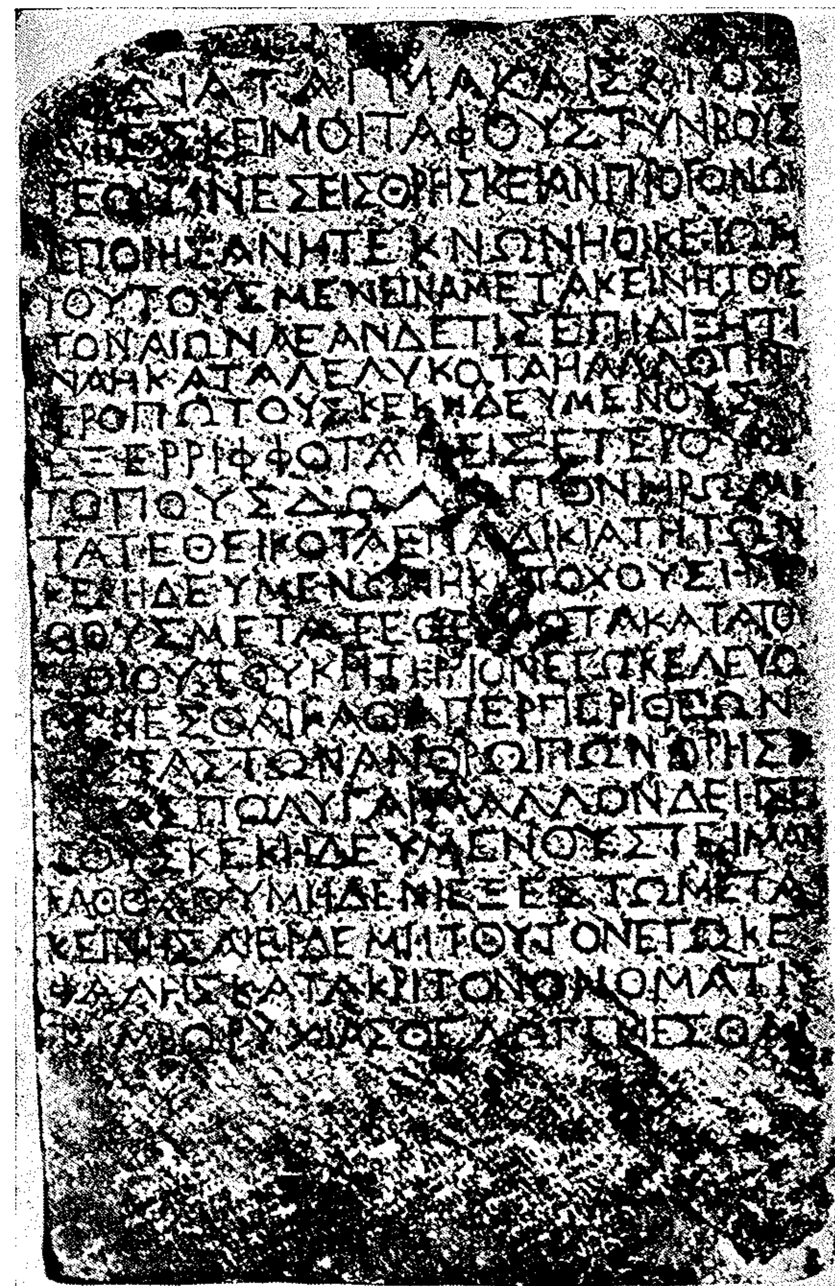
Item L. H. Vincent, Patri Reverendissimo Ordinis St. Dominici, quod mihi Hierosolymitanas inscriptiones regis Herodis et Theodoti, sacerdotis et archisynagogi, repetendi facultatem benevole tribuit, gratias ago plurimas. Humana comitate J. Gabalda sociique, editores honoratissimi Parisini, magnopere me sibi devinxerunt.

Pariter Waltero de Gruyter sociisque, bibliopolis honestissimis Berolinensibus, quod permissu eorum titulum Milesium Syllaei Nabataei iterare possum, obligatus sum.

Praecipuas gratias ago Guilelmo de Massow, quod mihi, cum museo Pergameno Berolinensi praeesset, imaginis tituli Gai Erycii publici iuris faciendae veniam liberaliter impertivit.

Posnaniae, Id. Iun. a. post Augustum natum MM.

Hieronymus Markowski.

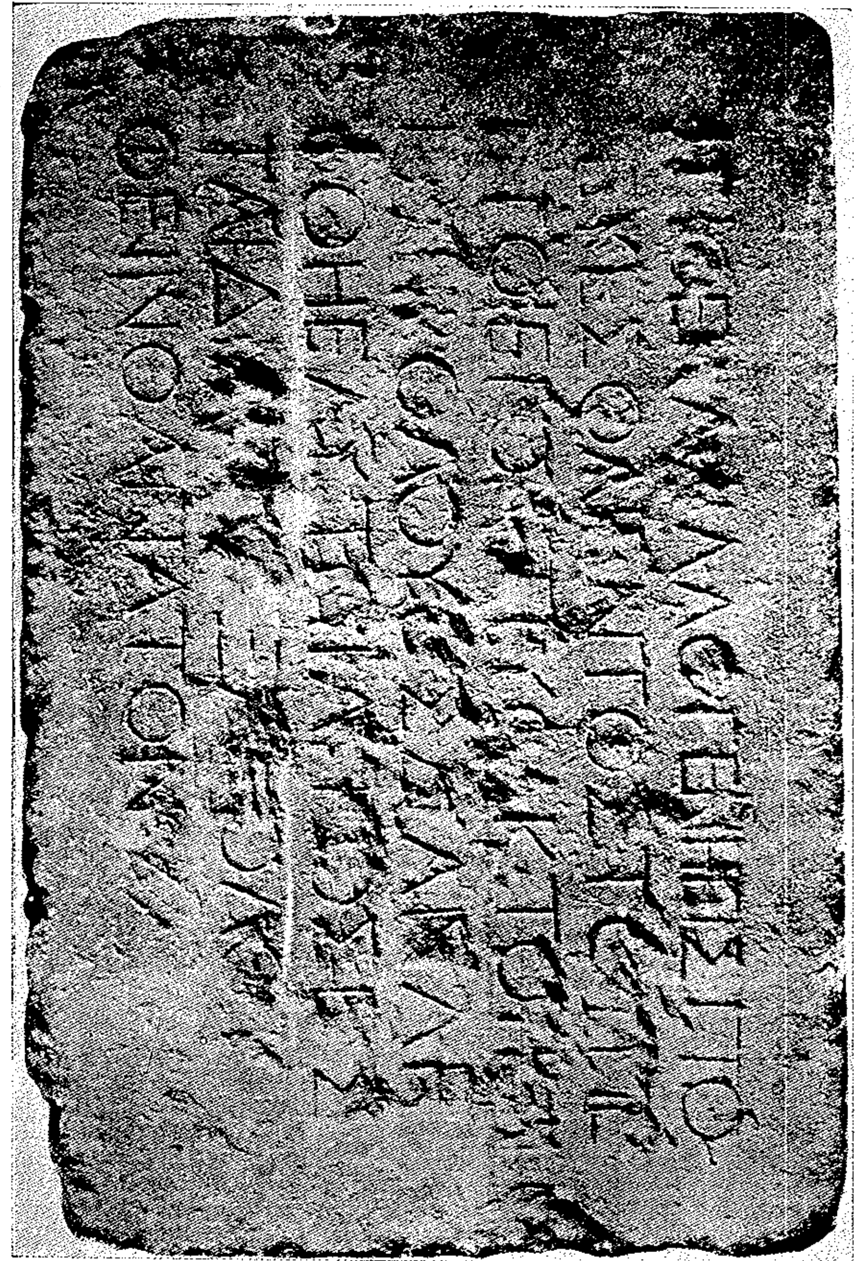

Imago I. Titulus **C a e s a r i s** Palaestinus, nunc Parisiis in Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles, asservatus. Imago iterata ex **C u m o n t**, Revue historique. CLXIII 1930 ad p. 242.

Imago II. Titulus H e r o d i s, nunc Constantinopoli asservatus. Imago repetita est ex V i n c e n t, Revue Biblique. XXX 1921 pl. IV.

Contextus tituli est:

Μηθένα ἀλλογενῆ εἰσπο-
ρεύεσθαι ἐντὸς τοῦ πε-
ρὶ τὸ ἱερὸν τρυφάκτου καὶ
περιβόλου: ὃς δ' ἂν λη-
φθῆ, ἑαυτῶι αἴτιος ἔσ-
ται διὰ τὸ [ἐ]ξα[κ]ολου-
θεῖν θάνατον.

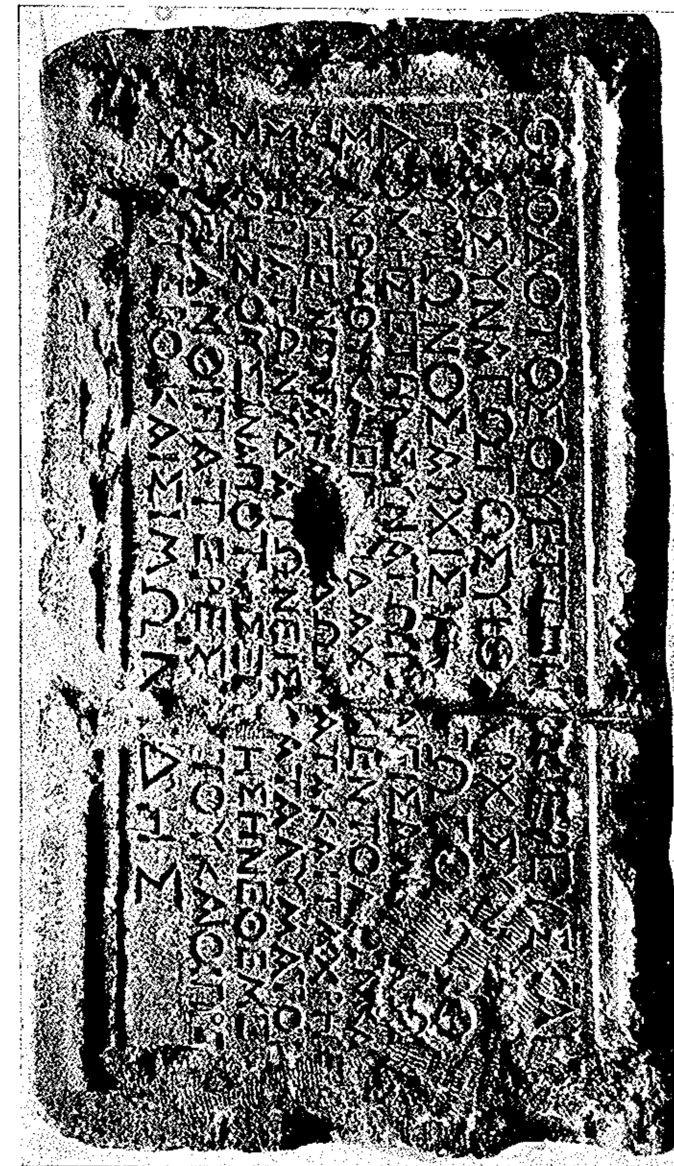

Imago III. Titulus **Theodoti**, sacerdotis et archisynagogi. Imago reddita est ex **Vincent** l. l. pl. III.

Contextus tituli est:

Θεόδοτος Οὐεττηνοῦ, ἱερεὺς καὶ
ἀρχισυνάγωγος, υἱὸς ἀρχισυνα[γ]ώ-
γ[ο]υ, υἱωνὸς ἀρχισυν[α]γώγου ὠκο-
δόμησε τὴν συναγωγ[ὴ]ν εἰς ἀν[αν]άω-
σιν ὁμοῦ καὶ εἰς [δ]ιδαχ[ὴ]ν ἐντολῶν κα[ὶ]
τ[ὸ]ν ξένωνα κα[ὶ τὰ] δώματα καὶ τὰ χρη-
σ[τ]ήρια τῶν ὑδάτων εἰς κατάλυμα τοῖ
ς [χ]ρήζουσιν ἀπὸ τῆς ξέ[ν]ης, ἣν ἐθεμε-
λ[ίω]σαν οἱ πατέρες [α]ὐτοῦ καὶ οἱ πρε-
σ[βύ]τερο[ι] καὶ Σιμωνίδης.

Imago III.

Imago IV. Titulus S y l l a e i Nabataei Milesius, probabilissime mense Ianuario a. 745/9 confectus, nunc Constantinopoli asservatus. Imago repetita est ex Georg K a w e r a u und Albert R e h m, *Das Delphinion in Milet.* Berlin 1914 n. 165 Abb. 94 p. 387.

Graeca pars tituli est:

[Συλλ]αῖος, ἀδελφὸς βασιλ[έως...
ἀνέθηκεν Διὶ Δου...

Imago IV.

Imago V. Monumentum G a i E r y c i i, nunc Berolini in museo Pergameno, Inschriftensaal n. 70, catalogi omnium signorum n. 836, asservatum. Imaginem ope lucis solis Joh. Fritz T r e u e, Berolinensis, fecit.

Imago VI. Titulus Gai Erycii, ex monumento eius litteris maioribus iteratus.

Contextus tituli est antiqua vocum syllabarumque distinguendarum ratione servata:

Κα:ίσαρος· εἰρήνης· τὸ μνῆ·μ·α· τοῦτο ἔχω.
Γ·ά·ι·ο·ς· Ἐρύ··κι·ος· Γα·ίου· υἱ·ός· τοῦ·το ἐ·πό.
η·σα· γ·υν·α·ι:κὸς· εἵνεκε: Ἰ·ουλίας· κα·ὶ Ἀν·
θε:στη·ρί:ου· κα·ὶ μητρὸς αὐτοῦ κα·ὶ·
συντρό·φου: κα·ὶ ἀ·δ·ε·λφι·οῦ·
κ·α·ὶ: τ·ο.ῖ·σδε: ζῶσι. ἡ·μ·εῖν
·το·ῖ·ς· κα·τὰ·. μο:ῖ·ρα ἐ·ρ·χ·ο
μέ:νο.ις. α·ἰ·ών·ι·ο·ς· γ·ά·ρ ἐσ·
τι: ο:ἰ·κί·α· ἐ. κε· θέ
λω.σ·ι: ο·ἱ· τυββοκλέ
πτα·ι·

HIERONYMUS MARKOWSKI

ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΚΑΙΣΑΡΟΣ

DE CAESARE MANIUM IURUM VINDICE

Quaestiones titulo Graeco motae, quem Christianus Fridericus Ludovicus Guilelmus Froehner (1834—1925) ex oppido Nazareth anno 1878 accepit, ex monumentis antiquis ab eo collectis, nunc Parisiis in Louvre museo servatis primus Franciscus Cumont loco, qui infra laudabitur, publici iuris fecit, maximam partem, quamquam iam multifariam disceptatae, tamen nondum plane solutae sunt. Neque enim de tempore nec de auctoribus aut Latini exemplaris aut Graeci contextus documenti adhuc satis constat. Nec magis, quid singulae voces locutionesque singulis locis accurate significent, quem ad modum sententiae enuntiataque tituli inter se conectenda sint, quae sit dispositio structuraque eius, quid auctor de actionibus iudiciisque constituat, quibus de causis quibusque consiliis documentum promulgatum sit, transactum est. Item, quomodo lingua monumenti et dictio et loquendi ac scribendi rationes iudicandae sint, quaeritur. Nec minus, qua ratione documentum illud cum aliis iuris praeceptis et prioribus et posterioribus de iisdem rebus editis cohaereat, utrum inter fontes iuris Romani an Graeci habendum sit, ambigitur.

Ab altera parte argumentum illius inscriptionis recte intellegere ad initia et principatus Romani et religionis Christianae, ad iura sepulcrorum et sepultorum et Romanum et Graecum et Hebraeum, ad sermonem Hellenisticum aetatis Romanae cognoscenda haud parvi est momenti.

Quibus de causis eas quaestiones, quae ad monumentum illud recte percipiendum plurimum valeant, denuo perscrutari et utile et necessarium visum est. In quibus quaestionibus considerandis agendum est:

I. primum de iis, quae ex tituli ipsius contextu, ex eius litteratura, lingua, sententiis, argumento, oriuntur;

II. deinde de ratione inter praecepta iuris Romani ad sepulcra corporaque humata tuenda spectantia edictumque Caesaris Palaestinum intercedenti;

III. postea de loco huic edicto inter praecepta iuris Romani et Graeci ad sepulcra reliquiasque tuendas pertinentia adsignando;

IV. tum de Manium iuribus a Caesare edicto Palaestino constitutis.

Sed primum quidem iis quaestionibus excutiendis commentarii iam ad eas solvendas scripti atque adhuc publici iuris facti, qui quidem mihi innotuerunt, nec non sigla in hac disputatione adhibita praemittantur.

Index commentationum de Caesaris titulo Palaestino adhuc publici iuris factarum.

F.-M. Abel, *Un rescrit impérial sur la violation de sépulture et le tombeau trouvé vide.* Revue Biblique. XXXIX 4, octobre 1930 p. 567—570.

G[uillaume] Baldensperger, *Le tombeau vide.* Revue d'histoire et de philosophie religieuses, publiée par la Faculté de théologie protestante de l'Université de Strasbourg. Première partie. XII 6, novembre-décembre 1932 p. 413—443; ibi *„L'édit de Nazareth"* p. 429—431.

A[rthur] S[tapylton] Barnes, *An Historic Stone from Nazareth?* Discovery. A Monthly Popular Journal of Knowledge. XII 144, December 1931 p. 395—398.

F.-M. Braun, O. P., *L'inscription de Nazareth sur la violation de sépulture.* La Vie Intellectuelle. XV 1, avril 1932 p. 8—17.

Frank E. Brown, *Violation of sepulture in Palestine.* American Journal of Philology. LII 1, January, February, March 1931 p. 1—29.

Friedrich Büchsel, *Die Blutgerichtsbarkeit des Synedrions.* Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und Kunde der älteren Kirche. XXX 1931 p. 209[1].

*René Cagnat et Maurice Besnier, *Rapport sur les publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine.* Revue archéologique. XXXI 1930 p. 375—376.

Valentino Capocci, *Per la data del rescritto imperiale sulla violazione di sepolcro recentemente pubblicato.* Bullettino dell' Istituto di diritto romano. XXXVIII 4—6, 1930 p. 215—223.

Jérôme Carcopino, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1931. Bulletin de janvier-mars. Séance du 6 février p. 42.

— *Encore le rescrit impérial sur les violations de sépulture.* Revue historique. 56-e année CLXVI 1, janvier-février 1931 p. 77—92. — Ibidem 2, mars-avril 1931 p. 434—435.

[Eugène] Cavaignac, Bulletin de la Faculté des lettres de Strasbourg. X 5, mars 1932 p. 169.

Stanley Arthur Cook, *A Nazareth Inscription on the Violation of Tombs.* Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement. LXIV, April 1932 p. 85—87.

Giuseppe Corradi, *Un nuovo documento augusteo.* Il Mondo Classico. I 1, gennaio-febbraio 1931 p. 56—65.

G. C[osta], *Un rescritto imperiale sulla violazione dei sepolcri e Mt. 28, 12—15.* Bilychnis. Rivista mensile illustrata di studi religiosi. XXXIV 6, giugno 1930 p. 324—325 et p. 466—467.

Franz Cumont, *Un rescrit impérial sur la violation de sépulture.* Revue historique. 55-e année CLXIII 2, mars-avril 1930 p. 241—266.

*— *Les ossuaires juifs et le* Διάταγμα Καίσαρος. Syria. Revue de l'art oriental et d'archéologie. XIV 1933 p. 223—224.

Édouard Cuq, *Un rescrit d'Auguste sur la protection des „res religiosae" dans les provinces.* Revue historique de droit français et étranger. 4-e série IX 3, juillet-septembre 1930 p. 383—410.

— Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1931. Bulletin de janvier-mars. Séance du 13 février p. 44—45.

— Ibid. Comptes Rendus des séances de l'année 1932. Bulletin d'avril-juin. Séance du 29 avril p. 155.

— *Le rescrit d'Auguste sur les violations de sépultures.* Revue historique de droit français et étranger. 4-e série XI 1, janvier-mars 1932 p. 109—126.

G. C.: Revue de l'Université de Bruxelles. 36-e année 1930—31 n. 3. 4. p. 77-79.

René Dussaud, *Un rescrit impérial sur la violation de sépulture provenant de Nazareth.* Syria. Revue de l'art oriental et d'archéologie XI 1930 p. 306—307.

Maurice Goguel, *Sur une inscription de Nazareth.* Revue d'histoire et de philosophie religieuses, publiée par la Faculté de théologie protestante de l'Université de Strasbourg. X 3, mai-juin 1930 p. 289—293.

— *La foi à la résurrection de Jésus dans le christianisme primitif. Étude d'histoire et de psychologie religieuses.* Bibliothèque de l'École des Hautes Études, publiée sous les auspices du Ministère de l'Instruction publique. Sciences religieuses. XLVII. Paris 1933 p. 199[1].

*Urban Holzmeister, *Historia aetatis Novi Testamenti.* Romae 1932 p. 88—89.

*Ernst Kornemann, *Die römische Kaiserzeit.* Einleitung in die klassische Altertumswissenschaft, hrsg. von Alfred Gercke und Eduard Norden. III 2³. Leipzig 1933 p. 169.

Lagrange, Revue Biblique. XXXIX 4, octobre 1930 p. 570—571. XL 3, juillet 1932 p. 547.

Ernst Levy, *Die römische Kapitalstrafe.* Sitzungsberichte der Heidelberger Ak. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. 1930/31. 5. Abh. p. 41—42.

Stephan Lösch, *Diatagma Kaisaros. Die Inschrift von Nazareth und das Neue Testament. Eine Untersuchung zur neutestamentlichen*

Zeitgeschichte. Freiburg i. Br. 1936. — Hunc librum demum cognovi, dum haec commentatio prelum subit. — Commentarios, qui mihi non nisi ex hoc libro innotuerunt, *insignivi.

Hieronim Markowski, *Ocena pogwałcenia grobu i znieważenia zwłok u Rzymian*. Przegląd Klasyczny I 7, 1935 p. 679—691.

— *Rozporządzenie Cezara o ochronie grobów i czci pochowanych*. Eos XXXVII 1, 1936 p. 43—49. — Cf. etiam: Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. IX 1935, Poznań 1936 p. 70—71.

— *De Caesaris Graeco titulo Palaestino*. Munera philologica Ludovico Ćwikliński bis sena lustra professoria claudenti ab amicis collegis discipulis oblata. Posnaniae 1936 p. 128—137.

— Philologische Wochenschrift. LVII 1937.

J[ules] Marouzeau, L'année philologique. VIII. Bibliographie de l'année 1933. Paris 1935 p. 260.

Paul M. Meyer, Διάταγμα Καίσαρος *gegen Gräberfrevel:* Juristischer Papyrusbericht VII. F. Strafrecht. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. LII 1932 p. 394—395.

— *Gräberfrevel*. Juristischer Papyrusbericht VIII. F. Strafrecht. Ibid. LIV 1934 p. 367.

Arnaldo Momigliano s. v. *Claudio*. Enciclopedia Italiana. X 1931 p. 547.

— *L'opera dell'Imperatore Claudio*. Firenze 1932 p. 73—77. Opinionibus, quas Momigliano de Caesaris Graeco titulo Palaestino explicat, adsentitur Edmund Groag in censura eius libri: Gnomon VIII 1932 p. 610—612 p. 612.

*Arthur Darby Nock, *Religious Developments from the Close of the Republic to the Death of Nero*. The Cambridge Ancient History X ed. by Stanley Arthur Cook, Frank Ezra Adcock, Martin Percival Charlesworth. Cambridge 1934 p. 490[3].

Giorgio Pasquali, La Cultura. N. S. X 1931 p. 253.

Anton von Premerstein, *Zu den kyrenäischen Edikten des Augustus. (Literaturbericht und Nachträge)*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. LI 1931 p. 431—459 p. 441[2].

Salomon Reinach, Revue archéologique. 5-e série XXXIII, mai—juin 1931 p. 351.

Gaetano de Sanctis, Rivista di filologia e di istruzione classica. LVIII 1930 p. 260—261. LIX 1931 p. 134. LX 1932 p. 129.

— *Il rescritto imperiale di Nazareth*. Atti della Pontificia Accademia romana di archeologia. Serie III. Rendiconti VII. Annale accademiche 1929—1930, 1930—1931, fasc. I 1931 p. 9 et p. 13—17.

Josef Schmid commentationum, quas de titulo Caesaris Palaestino scripserunt Tonneau, Wenger, Zeiller, breviaria exhibet in Biblische Zeitschrift. XX 1932 p. 181—182.

*Karl Ludwig Schmidt, s. v. θρησκεία. Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, hrsg. von Gerhard Kittel. III 2. 3. 1936 p. 159[18].

Vittorio Scialoja, Rendiconti della Reale Accademia nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche. Serie VI. Vol. V 1929/30 fasc. 11°—12°, novembre-dicembre p. 350.

William Seston, Bulletin de la Faculté des lettres de Strasbourg. X 4, février 1932 p. 131—132. X 5, mars 1932 p. 168—169.

— *Le rescrit d'Auguste dit de Nazareth sur les violations de sépulture*. Revue des études anciennes. [Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux et des Universités du Midi. 4-e série 55-e année] XXXV 2, avril-juin 1933 p. 205—212.

Marcus N. Tod, The Journal of Hellenic Studies. LI 1931 p. 252.

Fr. Raphaël Tonneau, *L'inscription* de *Nazareth sur la violation des sépultures*. Revue Biblique. XL 4, octobre 1931 p. 544—564.

*Woldemar v. Uxkull-Gyllenband, *Der Gnomon des Idios Logos. Zweiter Teil: Der Kommentar*. Ägyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden V 2. Berlin 1934 p. 13[4].

Leopold Wenger, *Eine Inschrift aus Nazareth*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. LI 1931 p. 369—397. Argumentum eius commentationis breviter indicat Meyer l. l. 1932 p. 394—395.

Leandro Zancan, *Sull'iscrizione di Nazareth*. Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. XCI 2. Anno accademico 1931—1932 p 51—64.

Jacques Zeiller, *L'inscription dite de Nazareth*. Recherches de science religieuse. XXI 5, décembre 1931 p. 570—576.

F. de Zulueta, *Violation of sepulture in Palestine at the beginning of the Christian era*. The Journal of Roman Studies. XXII 1932 p. 184—197. Summarium eius commentationis exhibet Meyer l. l. 1934 p. 367.

Conspectus siglorum.

Bas. = *Basilicorum libri LX...* ed. Carolus Guilelmus Ernestus Heimbach Lipsiae 1833—1870.

BCH = Bulletin de correspondance hellénique.

BGU = Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden.

Bruns-Gradenwitz[7] = *Fontes Iuris Romani Antiqui*. Ed Carolus Georgius Bruns. Post curas Theodori Mommseni editionibus quintae et sextae adhibitas septimum ed. Otto Gradenwitz. Tubingae 1909.

C. = Cumont.

CGL = *Corpus glossariorum Latinorum*. Ed. Georgius Goetz et Gottholdus Gundermann. Lipsiae 1888—1923.

CIG = *Corpus inscriptionum Graecarum auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae.* Ed. Augustus Boeckhius. Berolini 1828—1877.

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editum.* Berolini 1863 sqq.

Dessau = *Inscriptiones Latinae selectae.* Ed. Hermannus Dessau. Berolini 1892--1916.

Dittenberger OGIS = *Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum Graecarum.* Ed. Wilhelmus Dittenberger. Lipsiae I 1903. II 1905.

Dittenberger *Syll.* ²⁽³⁾ = *Sylloge inscriptionum Graecarum.* Iterum (tertium) ed. Guilelmus Dittenberger. Lipsiae.

Graindor = Paul Graindor, *Album d'inscriptions attiques d'époque impériale avec notes, corrections et inédits.* A. - Texte. B. - Planches. Université de Gand. Recueil de travaux publiés par la Faculté de philosophie et lettres. 53-e et 54-e fascicules. Gand—Paris 1924.

IG = *Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editae.* Berolini 1873 sqq.

Kern = *Inscriptiones Graecae* collegit Otto Kern. Tabulae in usum scholarum editae sub cura Iohannis Lietzmann. VII. Bonnae 1913.

Larfeld = Wilhelm Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik.* Leipzig. I: *Einleitung und Hilfsdisziplinen. Die nichtattischen Inschriften.* Mit vier Tafeln. 1907. II: *Die attischen Inschriften.* Mit zwei Tafeln und zahlreichen in den Text gedruckten lithographierten Tabellen. 1902.

Le Bas-Waddington = Ph. Le Bas et W. H. Waddington. *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure.* Paris 1847—1876.

NT = Novum Testamentum.

RE = Paulys *Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft* Neue Bearbeitung. Hrsg. von Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Karl Mittelhaus. Stuttgart.

SGDI = *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften.* Hrsg. von Hermann Collitz. Göttingen I 1884, II 1899. III 1, 1899. III 2, 1905. IV 1, 1886. IV 2, 1901. IV 3, 1910. IV 4, 1915.

Stroux-Wenger = Johannes Stroux und Leopold Wenger, *Die Augustus-Inschrift auf dem Marktplatz von Kyrene.* Abhandlungen der Bayer. Ak. d. Wiss. Philos.-philol. u. Hist. Kl. XXXIV. Band. 2. Abhandlung. München 1928.

VT = Vetus Testamentum.

I. De Caesaris Graeco titulo Nazareo qui vocatur.

1. Contextus Graecus tituli.

Titulus, in tabula marmoris albi 0,60 m alta, 0,375 m lata incisus, haec verba exhibet:

Διάταγμα Καίσαρος[1])
Ἀρέσκει μοι, τάφους τύνβους
τε οἵτινες εἰς θρησκείαν προγόνων
ἐποίησαν ἢ τέκνων ἢ οἰκείων,
τούτους[2]) μένειν ἀμετακεινήτους
τὸν αἰῶνα. Ἐὰν δέ τις ἐπιδίξῃ τι-
να ἢ καταλελυκότα ἢ ἄλλῳ τινὶ
τρόπῳ τοὺς κεκηδευμένους
ἐξερριφφότα ἢ εἰς ἑτέρους
τόπους δώλῳ πονηρῷ με-
τατεθεικότα ἐπ' ἀδικίᾳ τῇ τῶν
κεκηδευμένων ἢ κατόχους ἢ[3]) λί-
θους μετατεθεικότα, κατὰ τοῦ
τοιούτου κριτήριον ἐγὼ κελεύω
γενέσθαι[4]), καθάπερ περὶ θεῶν,
εἰς τὰς τῶν ἀνθρώπων θρησκ-[5])
κείας· πολὺ γὰρ μᾶλλον δεήσει
τοὺς κεκηδευμένους τειμᾶν·
καθόλου μηδενὶ ἐξέστω μετα-

---

1) In praescriptione, in vv. 2 et 10 litterae et intervalla latiora sunt quam in ceteris versibus.

2) τούτοις pro τούτους legendum esse auctore H. L. Henderson existimat Zulueta p. 185. 189.

3) ἢ coniunctionis ratione non habita κατόχους λίθους, locutione composita, columnas sepulcrales, lingua Semitarum *néphesh* vocabulo significari solitas, denotari arbitratur Dussaud p. 307. Item ἢ fortasse per errorem scribae vel fabri additum, ideo delendum atque κατόχους λίθους restituendum esse auctore Hugh Last censet Zulueta p. 192.

4) Post γενέσθαι punctum ponendum esse et a καθάπερ coniunctione novum enuntiatum novamque documenti partem incipere putat Cuq, Comptes Rendus 1931 p. 45 et Rev. hist. 1932 p. 110.

5) κ litteram, in fine v. 16 in θρησκ: forma a quadratario procul dubio incisam, omnes fere tituli commentatores neglegunt praeter Brown.

κεινῆσαι. Εἰ δὲ μή, τοῦτον ἐγὼ κεφαλῆς κατακριτὸν [1]) ὀνόματι τυμβωρυχίας θέλω γενέσθαι.

2. Contextus Latinus coniectatus.

Cum vix dubium esse possit, quin Caesar primo documentum lingua Latina conceperit et Graecus contextus tituli ex Latino exemplari translatus sit, ad notiones iuridiciales singulasque res et sententias, quas Caesar exprimere voluerit, recte intellegendas illum primarium contextum Latinum restituere temptare haud inutile erit. Ex contextu Graeco illi Latino exemplari documenti hanc fere formam fuisse coniciendum videtur:

Edictum Caesaris[2]).

Placet mihi sepulcra bustaque[3]) quicumque[4]) in[5]) religionem parentum[6]) fecerunt vel liberorum[7]) vel domesticorum[8]),

[1]) Id adiectivum verbale, quamquam compositum, cum enuntiato extremo facultatem futuram, non rem perfectam significari manifestum sit, oxytonon, non cum omnibus commentatoribus κατάκριτον proparoxytonon, scribendum esse apparet: K. W. Krüger, *Griechische Sprachlehre für Schulen*[5]. I 1 Leipzig 1875 § 22, 5 A. 7 p. 64. — Kühner-Blass, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*[3]. I 1 Hannover 1890 § 147 I 1 c β p. 538—539. I 2, 1892 § 332 a 6 p. 288—289.

[2]) C. in sua tituli versione Latina p. 243 proposita praescriptionem omittit, eam p. 244. 265 ab interprete vel a magistratu, qui contextum Graecum conficiendum curaverit, adiectam esse ratus. — Meyer 1932 p. 394 *edictum Caesaris.* — Lösch p. 5 *Rescriptum Caesaris*, item p. 40 et 97, p. 13 διάταγμα Καίσαρος = *rescriptum Caesaris a praefecto publicatum.*

[3]) Cic. *de leg.* II 26, 64 *bustum - nam id puto appellari* τύμβον. — Hor. *c.* III 3, 40—41 *dum busto insultet* = Hom. Δ 177 τύμβωι ἐπιθρώσκων. — C. *tumulosque.* — Lösch p. 5 *ac tumulos.*

[4]) C. *quae.* [5]) C. et Lösch *ad.* [6]) C. et Lösch *maiorum.*

[7]) C. *filiorum.*

[8]) C. *propinquorum.* — Zancan p. 63 *sia che* οἰκεῖοι *s'interpreti... come familiares.* — Cuq 1932 p. 114 *des personnes de la maison.*

haec[1]) manere immutabilia[2]) aevum[3]). — Si quis autem[4]) demonstraverit[5]) aliquem aut[6]) delevisse[7]) aut[8]) alio aliquo[9]) modo funeratos[10]) eiecisse[11]) aut[8]) in altera loca[12]) dolo malo transtulisse in[13]) iniuriam[14]) funeratorum[15]) aut[8]) cippos[16]) aut[17]) lapides

[1]) C. *haec* omittit. — Lösch *ea.*

[2]) Lösch *nunquam movenda.*

[3]) Paul.-Fest. ed. Lindsay p. 12, 4—5 *aevum..., quod Graece* αἰὼν *vocatur.* — In CGL αἰὼν et *aevum* vocabula paria ponuntur ter: II 12, 33; 499, 42; III 290, 26, ὁ αἰὼν = *aevum* bis: II 221, 40; III 242, 27; — αἰὼν = *saeculum* semel: II 527, 37; ὁ αἰὼν = *saeculum* ter: II 221, 40; 544, 42; III 242, 27; — αἰῶνας = *saecula* bis: II 176, 57; IV 233, 32. — C. et Lösch *in perpetuum.*

[4]) Lösch *Sin autem quis.*

[5]) C. *probaverit.* — Wenger p. 394: *nomen deferre.* — Lösch *nomen detulerit.*

[6]) Post „aliquem“ C. *ea* addit, ἢ coniunctionem neglegit. — Lösch *aut ea.*

[7]) Cic. *de leg.* II 26, 64 *De sepulchris autem nihil est apud Solonem amplius quam „ne quis ea deleat“.* — C. *destruxisse.* — Ex verbo adhibito in rescripto Imp. Constantii a. d. VII Kal. Iul. a. 340 *Cod. Theod.* IX 17, 1 = *Cod. Iust.* IX 19, 2 *in demoliendis sepulchris* collato cum *Bas.* LX 23, 12 Ἐὰν οἰκέτης τάφον καταλύσηι a Caesare in exemplari Latino *demoliendi* verbum usurpatum esse concludit Wenger p. 374 et 387. — Lösch *demolisse.*

[8]) C. *sive.*

[9]) C. *quocumque.* — Lösch *quolibet.*

[10]) CGL II 74, 25 *Funerat* κηδεύει 348, 10 κηδεύω *funero.* — *Vocabularium iurisprudentiae Romanae* II 1933 p. 964—965 *funerandi* verbum tricies et sexies, III 1, 1910 p. 279—280 *humandi* verbum sexies affert. — C. *sepultos.* — Lösch *in quietem sepultos.*

[11]) Labeo apud Ulpianum, *Dig.* XI 7, 8 pr. *alioquin iniuriarum fore actionem adversus eum, qui eiecit.* — C. *eruisse*; item Wenger p. 374 et Lösch.

[12]) *Cod. Iust.* III 44, 14 *Nemo humanum corpus ad alterum locum... transferat* = *Bas.* LIX 3, 14 Μηδεὶς ἀνθρώπινον σῶμα... εἰς ἕτερον τόπον μεταφερέτω. — C. *in alium locum.* — Lösch *in alia loca.*

[13]) Paul. *Sent.* V 4, 3 *in iniuriam nostram*, ib. 15 *in iniuriam alicuius.* — C., item Wenger p. 373 et Lösch *per iniuriam.* — Zulueta p. 188 *ad iniuriam.*

[14]) *Dig.* XI 7, 8 pr. *iniuriarum fore actionem.* — XLVII 10, 1, 4 *si forte cadaveri defuncti fit iniuria,... iniuriarum nostro nomine habemus actionem.* — XLVII 12, 3, 8 *Qui de sepulchri violati actione iudicant, aestimabunt... ex iniuria, quae facta est.* — *Cod. Iust.* IX 19, 5 *Cum sit iniustum... iniuriam fieri reliquiis defunctorum.* — CIL VI 26258 = Dessau

transtulisse[1]), in[2]) talem[3]) iudicium ego[4]) iubeo fieri, sicut[5]) de diis[6]), in[7]) hominum religiones[8]); multo enim magis oportebit[9]) funeratos[10]) honorare[11]); omnino nemini[12]) liceto[13]) immutare[14]). — Alioquin[15]) hunc[16]) ego capitis iudicio obnoxium[17]) nomine sepulcri revulsi[18]) volo fieri[19]).

7856 *maceriam tempestestate (!) lapsam restituerunt sine iniuria priorum.* — Cuq 1930 p. 395 „Ἀδικία ... *a le sens de contumelia*“, 1932 p. 114 „*en causant un dommage contrairement au droit*“. — Ulpiani verba *Dig.* XI 7, 10 *in contumeliam defuncti hominis locupletis* redduntur in *Bas.* LIX 1, 10 ἐφ᾽ ὕβρει τοῦ τελευτήσαντος πλουσίου.

15) C. *sepultorum.* — Lösch *Illorum in quietem sepultorum.*

16) C. *titulos,* p. 251 „*les inscriptions (?)*“. — Lösch *Lapides sepulcris superpositos.*

17) C. *vel.* — Lösch *vel alios lapides.*

1) C. *amovisse.* 2) C. *contra.* — Lösch *adversus.* — 3) C. *illum.*

4) C. *ego* omittit. — Lösch *Ego iudicium.*

5) καθάπερ coniunctio, in libris NT non nisi in Pauli epistulis usurpata, in *Vulgata* octies *sicut,* ter *quemadmodum,* bis *tamquam* coniunctionibus redditur. — C. *sicut.* — Cuq 1930 p. 400 *quasi de diis.* — Carcopino p. 82 *ut.* — Lösch *quemadmodum Pro diis.*

6) C. *(ita)* inserit.

7) Lösch *ita ad.*

8) C. *religionibus (Manium sacris?).* — Cuq 1930 p. 399 *propter hominum religiones.* — Lösch *ad illorum hominum Religionem atque cultum.*

9) C. *decebit.* — Cuq 1930 p. 395 *oportebit,* item Lösch.

10) C. *sepultos.* — Lösch *in quietem sepultos.*

11) Cic. *Phil.* IX 3,5 *mortem... esse honorandam.* — Lact. *div. inst.* IV 28 *Deorum vice mortuos honorant.* — CIL VI 26158 = Dessau 8435 *amplius merenti, heres honorabit.* 29580 = Dessau 8450 *hoc etiam titulo honorari meruit.* — CGL II 69,15 *Honoratus* τοτιμημενος. 456,2 Τιμω *honoro honorifico.* — In *Vulgata* τιμᾶν verbum *honorandi* verbo terdecies, *honorificandi* quinquies, *appretiandi* bis vertitur. — C. *colere.*

12) C. et Lösch *ne cuiquam.*

13) De imperativo aut coniunctivo in legibus usurpato agit E. Weiss s. v. *Lex,* RE XII 2, 1925 p. 2316, de imperativo futuri etiam in enuntiatis prohibitivis in legibus adhiberi solito Joh. Bapt. Hofmann, Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik*[5]. München 1928 p. 575—576. — C. et Lösch *liceat.*

14) CIL VI 3, 20989 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 172, 18 p. 380 *quisq(uis) [h]unc mun(imentum) — immutare...* voluerit; — XIV 1872 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 172,40 p. 382 *Quicumque violaverit sive inmutaverit...* C. et Lösch *loco movere.* — Cuq 1930 p. 392

3. De tituli incorrupta integritate fideque.

Titulum genuinum ac vere antiquis temporibus exaratum esse cum sermone eius Graeco tum proprietatibus scribendi dilucide declaratur. Sermonem enim Graecum aetatis Romanae aut proprias notas litteraturae Graecae certi temporum spatii ab ullo falsario temporum recentium tam callide imitando effingi potuisse vix credibile est[1]).

4. De litteratura.

a) Eaedem litterae tituli Caesaris inaequales formas exhibent. Δ littera aliter in vv. 1. 8. 12. 20, aliter -△- in vv. 6. 10. 11. 17. 18 scripta est. — E litterae transtillum medium nonnumquam, in vv. 2. 3. 11 in ΕΠ praepositione, 17, pariter fere longum atque transtilla superiora et inferiora, saepius, imprimis in vv. 5—8. 11 in ΤΕΘΕΙ syllabis, 12. 18—20, iis transtillis brevius est. — Η litterae transtillum in vv. 3—8 usque ad ipsas hastas verticales perductum est, in vv. 14. 16—21 ab utraque paullum distat: I-I; K litterae rami rarius longi, saepius breviores -K- sunt.

b) Ad genus litteraturae tituli Caesaris definiendum atque ad tempus, quo in lapide incisus sit, stabiliendum cum

---

„*d'user de violence pour déplacer*“. — Cuq 1932 p. 114[1] Μετακινέω *correspond au latin contrectare.* Cf. apud eum l. l. etiam p. 121.

15) CGL II 14, 43 *Alioquin* ειδεμησε. 285,8 Ειδε μη *siminus alioquin.* 184,23 *Sinminis* ειδεμη. — In *Vulgata* εἰ δὲ μή (γε) locutio ope coniunctionum *alioquin* novies, *sin autem* ter, *si quo minus* bis redditur. — C. *Sin autem.* — Lösch *Si quis adversus ea fecerit.*

16) C. *illum.* — Lösch *eum.*

17) C. *capitis damnatum.* — Lösch *damnatum* in fine enuntiati ponit.

18) Auct. ad Her. IV 8, 12 *revulsis maiorum sepulcris.* — Verg. *Aen.* IV 427 *cinerem manesve revelli.* — Lucan. *Phars.* VIII 844 *Manes transferre revulsos.* — C. et Lösch *violati.*

19) C. et Lösch *fieri* omittunt.

1) Titulum a falsario quodam recenti, postquam Fustel de Coulanges librum suum „*La cité antique*“ primum a. 1864 ediderit, inter annos 1864—1878 fabricatum esse suspicatur Zancan p. 62; quam coniecturam reprobant Cuq 1932 p. 152—156, L[agrange] 1932 p. 547, Seston 1933 p. 208. Nihilominus veritatem tituli in dubium vocat Goguel 1933 p. 199[1]. Tituli fidem auctoritatemque denuo defendit Lösch p. 34—36.

eo imprimis duo Graeci tituli Hierosolymitani comparandi sunt: titulus in templo Herodiano ante ianuam vestibuli interioris probabilissime inter annos 739/15 et 744/10 positus[1]) et titulus Theodoti, sacerdotis et archisynagogi, probabilissime inter annos post Chr. 20 et 25 confectus[2]), ac praeter eos praesertim titulus Syllaei Nabataei, Mileti probabilissime mense Ianuario a. 745/9 propositus[3]), et titulus sepulcralis Gai Erycii[4]), probabilissime Cyzici a. fere post. Chr. 50 exaratus.

α) Litteraturae titulorum ab altera parte Caesaris Gaique Erycii, ab altera Herodis Syllaeique maxime ea re inter se differunt, quod litterae hastis rectis in titulis Caesaris Eryciique plerumque figuras angustiores oblongas, in Herodis Syllaeique quadratas, litterae rotundae in Herodis Syllaeique perfectos orbes plenos, in Caesa-

---

[1]) Cum M. Vipsanius Agrippa Hierosolymis in templo ab Herode exstructo auctumno a. 739/15 hecatomben sacrificaret teste Flavio Iosepho, *Ant. Iud.* XVI 14 'Αγρίππας δὲ τῶι θεῶι μὲν ἑκατόμβην κατέθυσεν — cf. Emil Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* [3 u. 4] I 1901 p. 370 et 392; Walter Otto s. v. *Herodes*, RE Suppl. 2, 1913 p. 72; — titulum illum ante vestibulum interius nondum stetisse inde coniciendum est, quod Agrippa, quamquam non Iudaeus erat, tamen procul dubio sacrarium intimum introiit. Templum Herodianum, a. 734/20 vel insequenti aedificari coeptum: Ios. *Ant. Iud.* XV 11, 1, 380; *Bell. Iud.* I 21, 1, 401, — ante a. 744/10 consecratum ac tum titulos illos alienigenas in penetrale ingredi vetantes positos esse probabilissimum est: Ios. *Ant. Iud.* XV 11, 5, 420; Düsterwald s. v. *Tempel*, Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon[2]. XI 1899 p. 1304; Schürer l. l. p. 369[12]; Otto l. l. *„Zeittafel für Herodes I."* Titulum Herodis anno p. Chr. 6 tribuit Dittenberger OGIS 598 p. 295, spatio inter annos 734/20 et 743/11 L. H. Vincent, O. P., *Découverte de la «Synagogue des Affranchis» à Jérusalem.* Revue Biblique. XXX 1921 p. 247—277 p. 265[1].

[2]) Vincent p. 276. — Formas litterarum utriusque tituli Hierosolymitani inter se confert Vincent p. 264—265, litteras titulorum Caesaris et Theodoti inter se comparat Tonneau p. 551—553.

[3]) Georg Kawerau und Albert Rehm, *Das Delphinion in Milet.* Berlin 1914 p. 389.

[4]) Königliche Museen zu Berlin. *Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluss der pergamenischen Fundstücke.* Mit 1266 Abbildungen im Text. Herausgegeben von der Generalverwaltung. Berlin 1891 n. 836 p. 322—323. — Wilhelm von Massow, *Führer durch den Inschriftensaal im Pergamonmuseum.* Berlin 1933 n. 70 p. 16.

ris Eryciique circulos minus accurate exactos repraesentant. Titulum igitur Caesaris aeque atque Erycii litteratura simili scripturae actuariae titulorum Latinorum, titulos Herodis Syllaeique scriptura monumentali exaratos esse patet[1]).

β) In titulis et Caesaris et Herodis hastae rectae singularum litterarum aequa fere crassitudine ab initiis ad fines ductae sunt, in Caesaris nonnumquam sub fines etiam tenuiores fieri solent. Item aeque fere crassae sunt hastae rectae litterarum ex titulis Atticis imprimis in titulo inter annos 716/38 et 737/17 confecto[2]), in titulo dedicatorio templi Romae et Augusti[3]) in arce Athenarum inter annos 727/27 et 737/17 aedificati[4]), maxima parte etiam in titulo Syllaei. At in titulo Theodoti nonnullarum litterarum, etsi non omnium, hastae sub fines crassiores, in Erycii nonnumquam, etsi non ubique, etiam parvulis lineolis transversis ornatae sunt.

γ) Titulo Caesaris cum multis aliis titulis, e. gr. cum Atheniensi titulo templi Romae et Augusti[3]), cum titulis Herodis, Theodoti, Erycii, cum titulis Atheniensibus annis p. Chr. 44/45[5]) et 45[6]) exaratis, id commune est, quod in O et Ω litteris rotundis haud raro puncta, vestigia centri circini in medio circulo infixi relicta, cernuntur[7]), e. gr. v. 7 ΑΛΛΩ̇, v. 16 ΤΩ̇ΝΑΝΘΡΩ̇ΠΩ̇Ν, v. 22 ΘΕΛΩ̇.

---

[1]) De utroque genere litteraturae in titulis Latinis distinguendo novissimi prioribus auctoribus laudatis agunt William Mitchell Ramsay und Anton von Premerstein, *Monumentum Antiochenum. Die neugefundene Aufzeichnung der Res Gestae Divi Augusti im Pisidischen Antiochia.* Herausgegeben und erläutert. Klio, Beiheft XIX (N. F. Heft VI) Leipzig 1927 p. 18.

[2]) Graindor pl. I b 2.

[3]) Kern tab, 42, 1. Graindor pl. III 4.

[4]) Walther Judeich, *Topographie von Athen*[2]. München 1931 p. 256[5].

[5]) IG III 1, 1081. Graindor pl. XV 22.

[6]) IG III 1, 1080. Graindor pl. XVII 24.

[7]) De punctis in O littera titulorum Asiae Minoris Septentrionalis observandis annotat Gustav Hirschfeld, *Inschriften aus dem Norden Kleinasiens, besonders aus Bithynien und Paphlagonien.* Sitzungsber. d. Preuss. Ak. d. Wiss. zu Berlin 1888 p. 887 n. 59: *„Die Punkte im Omikron sind viel weiter verbreitet als bisher beachtet worden ist".* Cf. Larfeld I p. 227.

δ) In titulo Caesaris vv. 1 et 2 et in v. 10 verba τόπους δώλω πονηρῷ, in Theodoti vv. 1—3 et in v. 10 extremum nomen proprium latioribus litteris et intervallis inter eas intermissis scripta sunt. Item in edictis Cyrenaeis praescriptio et initium primi edicti, I 1—5, neque aliter in vv. II 41, III 56, IV 63 ΛΕΓΕΙ forma, praeterea vv. II 50—52, ac praesertim tota epistula Augusti, V 72—82, maioribus litteris longioribusque intervallis interpositis exarata sunt[1]). Ex quibus litterarum digerendarum rationibus quadratarios antiquos, similiter atque typographi recentes ad certas partes contextuum peculiariter distinguendas typos rarius disponunt, ad singulos locos titulorum eminentiores faciendos animosque ad eos convertendos maioribus elementis latioribusque interstitiis inter ea interiectis usos esse perspicuum fit[2]).

ε) Ex singularum litterarum notis commemorandae sunt hae:

A litterae transtillum fractum in superiore parte anguli hastarum obliquarum collocatum item e. gr. titulo Chaeremonis, Nysae in Caria priore parte saeculi a. Chr. I inciso[3]), vel titulis Herodis, Syllaei, nec non plurimis Atticis aetatis Augusteae[4]) proprium est; in titulis autem posterioribus, iam in titulo Theodoti, tum e. gr. in epistula Imperatoris Claudii ad artifices Dionysiacos Milesios a. p. Chr. 48 data[5]), in titulo Erycii, in titulo Attico saec. p. Chr. II in Piraeo invento[6]) transtillum illud inferius positum est.

B litterae infima lineola in titulo Caesaris, item in Syllaei, in edictis Cyrenaeis, in titulis Atticis aetatis Augusteae[7]), in Graeco monumento Ancyrano, transversa fere

[1]) G. Oliverio, *La stele di Augusto rinvenuta nell'Agorà di Cirene*. Ministero delle Colonie. Notiziario archeologico. Roma 1927 fasc. IV p. 13—67 tav. II—V.

[2]) Latas et litteras et lacunas intermissas proprias titulis aetatis Hadriani esse opinatur Brown p. 25. Inaequales latitudines litterarum intervallorumque neglegentiae fabri tribuit Tonneau p. 552.

[3]) Kern tab. 40.

[4]) E. gr. Graindor pl. I b 2, II 3, IV 5, V 6, VIII 10, IX 12.

[5]) Kawerau-Rehm l. l. n. 156 p. 381 tab. 91.

[6]) Kern tab. 44,2.

[7]) E. gr. Graindor pl. IV 4, VII 9, IX 12.

ac directa est -B-, cum in titulis posterioribus, in Atticis iam ante medium saec. p. Chr. I exsculptis, curvata sit: -B[1]).

Δ littera, hastis pariter fere longis praecipue in titulo Caesaris scripta, item plerumque in titulis Atticis aetatis Augusteae incisa est[2]); dextera hasta obliqua supra culmen litterae paullum prominens, Δ, rarius et in titulo Caesaris et in titulis Atticis principatus Augusti[3]), at crebrius in Atticis posterioribus invenitur[4]).

E litterae transtillum medium in titulo Caesaris ubique usque ad hastam verticalem perductum est; item transtillum illud hastam verticalem attingit e. gr. in titulis Chaeremonis, Herodis, Syllaei, in edictis Cyrenaeis, plerumque in titulis Atticis aetatis Augusteae et proximorum annorum[5]), cum iam in Graeco monumento Ancyrano, in titulo Theodoti, in titulis Atticis inde a quarto decennio saec. p. Chr. I[6]) ac saepissime in titulis sub finem eius saeculi exaratis[7]) ab hasta illa paullum semotum sit; in titulo Erycii E terdecies, E bis incisum est. — In v. 15 in ΠΕΡΙ praepositione lapicida exempla Attica post annum a. Chr. 403 confecta[8]) imitatus Ε litteram transtillo medio carentem insculpsit; etiam in v. 22 in ΓΕΝΕΣΘΑΙ forma in priore Ε littera medium transtillum potius consilio quam neglegentia omissum est. Eandem Ε litterae formam tituli Attici exeuntis liberae rei publicae Romanae et aetatis Augusteae saepius exhibent[9]). At in titulis Atticis Augusto posterioribus Ε forma perraro, per totum spatium inde a fine saec. p. Chr. I

[1]) E. gr. Graindor pl. XIII 19.

[2]) E. gr. Graindor pl. I a 1, I b 2, V 6, VI 7, VII 8, VIII 10, X 14.

[3]) E. gr. Graindor pl. II 3, IV 5, VII 9.

[4]) E. gr. Graindor pl. XII 17 a. p. Chr. 36/37; XIV 20 a. 40/1—53/4; XV 22 a. 40/1—53/4; XXI a 28 a. 85/6—94/5; XXII 30 et XXIII 30 saeculi p. Chr. exeuntis I vel ineuntis II; XXXIII 41 a. p. Chr. 120/1, 121/2 vel 123/4.

[5]) Graindor pl. Ia—V, VII—X.

[6]) In titulo IG III 1284 a. p. Chr. 36/37 = Graindor pl. XI 16 et E et Ε formae promiscue scriptae sunt.

[7]) E. gr. Graindor pl. XIII 19 a. 40/1 vel 41/2, XVIII 25 a. 84/5—92/3, XXI a 28 a. 85/6—94/5, plerumque iuxta rariorem E formam in titulo IG III 1020 a. fere 90—100 = Graindor pl. XX 27.

[8]) Larfeld II p. 454—460; 465—467; 471; 473—477; 481.

[9]) Titulis apud Larfeld II p. 484—485 allegatis addi potest titulus IG III 1076 a. fere 742/12 = Graindor pl. V 6.

ad annum fere p. Chr. 180 omnino quinquies, invenitur[1]); in titulo Pergameno Traiani fere aetate inciso occurrit Ε in col. III 1 in ΕΠΙΣΚΟΠΕΙΤΩΣΑ[ν] forma[2]).

In H litterae transtillo modo longiore, modo breviore, I-I, insculpto titulus Caesaris cum titulis Atticis aetatis Augusteae congruit, in quibus item transtillum illud partim hastas verticales attingit[3]), partim ab utraque paullum distat[4]).

K litterae rami in titulo Caesaris in praescriptione et in vv. 2—4 praecipue maiores, ceteris locis minores, K, incisi sunt. Longioribus hastis a latere ductis K littera scripta est e. gr. in titulis Herodis et Syllaei, brevioribus, ut plerumque in titulo Caesaris, item maxima parte in Erycii. Tituli Attici aetatis imperatoriae K litteram multo saepius ramis longioribus, rarius brevioribus exhibent.

M litterae hastae exterae verticales paribus intervallis inter se distant in praescriptione et in v. 2 tituli Caesaris; eadem eius litterae forma, rarior in vetustioribus, crebrior in posterioribus titulis Atticis, imprimis inde ab anno fere a. Chr. 215 confectis[5]), e. gr. in titulis Herodis, Pergameno aetatis Attali III[6]), Pergamenis aetatis imperatoriae[7]), Atticis et in titulo aetatis Augusteae[8]) et in illo saeculi p. Chr. II in Piraeo invento[9]), ubique in Erycii apparet. - Altera M litterae forma, in ceteris versibus tituli Caesaris adhibita, in qua praecipuo ac vetustiore more Attico hastae illae obliquae litteram infra latiorem, supra angustiorem efficiunt, in plerisque titulis Atticis aetatis Augusteae[10]), imprimis in illo dedicatorio templi Romae et Augusti, item in titulo Theodoti, cernitur.

Ea Π litterae forma, in titulo Caesaris adhibita, in qua ambae hastae verticales aeque fere longae sunt et transtillum

[1]) Larfeld II p. 488—495.
[2]) Kern tab. 43,1.
[3]) E. gr. Graindor pl. I a 1, I b 2, II 3, IV 5, XI 15.
[4]) E. gr. Graindor pl. VII 9, VIII 10, IX 12, X 14.
[5]) Larfeld II p. 473; 474; 479; 480; 482.
[6]) Kern tab. 38, 2. [7]) Kern tab. 38,1; 42, 2. 3.
[8]) Graindor pl. VI 7.
[9]) Kern tab. 42, 2.
[10]) Larfeld II p. 485. Graindor pl. I a—V, VII 8—X 14.

superum una cum iis desinit, ut in vv. 6. 11. 17, vel varium in modum non nisi brevissime ultra eas productum est, ut in vv. 3. 4. 8. 10, propria est titulis Atticis aetatis Augusteae[1]), item titulo Herodis. Similis Π litterae forma, atque in v. 15 in ΚΑΘΑΠΕΡ coniunctione usurpata est, etiam in titulo Attico aetatis Augusteae occurrit[2]). In titulis aetate Augustea posterioribus, in titulo Theodoti in v. 9 in ΠΑΤΕΡΕΣ forma, item in plerisque Atticis, transtillum Π litterae in utramque partem longius prosilit[3]).

Φ litteram circulo exiguo, ut titulus Caesaris, ita e. gr. tituli Herodis, Syllaei, edicta Cyrenaea, tituli Attici aetatis Augusteae, Graecum monumentum Ancyranum exhibent; in titulis posterioribus, in Atticis inde a quarto decennio saec. p. Chr. I[4]), item in titulo Erycii, circulus Φ litterae eadem amplitudine qua O littera eiusdem litteraturae esse solet.

Foramen prioris Ω litterae in titulo Caesaris in v. 10 in ΔΩΛΩ voce lineola transversa clausum est. Inde, quod similiter in inferiore parte Ω litterae in titulo Theodoti in v. 10 in ΤΩΝ articulo transtillum data opera positum est, lineolam transversam sub Ω littera etiam in titulo Caesaris potius consulto incisam quam casu ortam esse colligendum est[5]).

5. De tempore tituli Caesaris.

Ex litteraturae proprietatibus ac singularum litterarum notis, quae titulo Caesaris cum titulo Herodis aliisque titulis aetatis Augusteae magis quam cum titulo Theodoti titulisque posterioribus communes sunt, titulum Caesaris temporibus Augusti confectum esse concludendum est. Atque ars lapidaria, quam in titulo Caesaris simpliciorem, in Herodis ac magis etiam in Theodoti perfectiorem esse patet, titulum

[1]) Larfeld II p. 485. Graindor pl. I b 2, II 2, III 4, IV 5, V 6, IX 13, X 14.
[2]) Graindor pl VIII 10,5.
[3]) E. gr. Graindor pl. XI 16 a. 36/7; XI 15 annis fere 25—50 tribuendus; XII 17 a. 36/7; XIII 18 a. 37—41; XV 22 a. 40/1—53/4; XX 27 a 90—100; XI b 29 exeuntis saec. p. Chr. I.
[4]) Larfeld II p. 485. Graindor pl. XV 22 et tabulae sequentes.
[5]) Lineolam illam fortuitam esse putare mavult Carcopino p. 434.

Caesaris ambobus titulis Hierosolymitanis ac peculiariter Herodiano aliquot annis priorem esse demonstrat.

6. De auctore tituli.

Ex eo tempore tituli exarati Caesarem in praescriptione laudatum neminem alium esse nisi C. Iulii Caesaris dictatoris filium adoptatum, a. d. XVII Kal. Febr. a. 727/27 Augustum appellatum[1]), sequitur.

Ex ea re, quod per totum documentum nihil Caesarem ullius epistulae prius ad se datae rationem habere indicat[2]), eum maleficia in titulo enumerata non per ullas litteras comperisse, sed ipsum suis ipsius oculis vel auribus percepisse coniciendum est. Itaque argumentum tituli a Caesare tum, cum ipse in Palaestina versatus eam terram eiusque incolas, eorum mores et religiones, doctrinas et leges institutaque publica nosceret ac praesertim mortuos sepultosque ibi non ab omnibus nec satis coli, sed saepe neglegi observaret, conceptum esse statuendum est. Ex Palaestinae enim incolis Samaritanos mortui statim taeduisse tradit Epiphanius, *Panarion adv. haer.* 9, 4, 3 νεκρὸν ...εὐθέως βδελύττονται[3]). Sadducaei autem animam hominis mortui semper mansuram aut mortuorum apud inferos ullas poenas ullosve honores esse negabant teste Iosepho, *Ant. Iud.* XVIII 16 Σαδδουκαίοις τὰς ψυχὰς ὁ λόγος συναφανίζει τοῖς σώμασι· *Bell. Iud.* II 9, 14, 162 ψυχῆς τε τὴν διαμονὴν καὶ τὰς καθ' ἅιδου τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναιροῦσιν[4]).

Caesar, ex Aegypto in Syriam iter faciens, per Palaestinam, consuetudine ac familiaritate regis Herodis, ipsum usque ad Antiochiam comitantis, usus[5]), auctumno a. 724/30 profectus est[6]). Quibus de causis documentum illud a Caesare in

[1]) CIL I² 1 p. 307–308.

[2]) Barnes p. 396.

[3]) Seston 1933 p. 209².

[4]) Alia testimonia ad Sadducaeorum doctrinas spectantia laudat Stähelin s. v. *Sadducaei*, RE I A 2, 1920 p. 1692.

[5]) Ios. *Ant. Iud.* XV 7, 3, 217 Ἡρώδης δὲ γενόμενος ἐν Αἰγύπτωι Καίσαρι... εἰς λόγους ἦλθεν ὡς ἤδη φίλος... 7, 4, 218 τὸν μὲν Καίσαρα παρέπεμψεν ἐπ' Ἀντιοχείας.

[6]) Gardthausen I 1 p. 460–461; II 1 p. 249¹¹; 273. Schürer l. l. p. 365; 384–385. Otto l. l. p. 47–49; 87–88.

Palaestina illo auctumno a. 724/30 editum esse vero proximum videtur esse.

Accedit, quod vix fieri potuit, ut Caesar, victoria Actiaca parta, Aegypto pacata, Antonio Cleopatraque iam non vivis, rerum omnium potitus ac dominus totius imperii Romani factus, eiusmodi res, quales sunt sepulturae cultusque mortuorum per longius temporis spatium neglectas aut legibus inconditas sineret[1]). Caesarem documentum illud ad sepulcra corporaque humata tuenda demum spatio decem fere annorum intermisso tum, cum iterum in Oriente per annos 733/21—735/19, in Syria a. 734/20, versaretur, ibi multum cum Herode esset atque regnum eius denuo amplificaret[2]), promulgavisse parum credibile est, praesertim cum Palaestinam ipsam tum non viseret.

Cum anno 724/30 tituli propositi convenit, quod auctor eius in praescriptione Καῖσαρ appellatur. Caesarem enim post Augusti nomen acceptum in Oriente in documento publico simplici Caesaris nomine significatum esse ea de causa non probabile est, quod ad Augustum signandum Αὐγούστου vel Σεβαστοῦ nomen omissum ac merum Caesaris nomen usurpatum contumeliae par putatum est, id quod illustratur epistula Phratacis, regis Parthorum, ad Augustum a. 754/1 scripta, in qua ille ad suum Augusti contemptum exprimendum eum simpliciter Caesarem nominavit teste Dione Cass. LV 10, 20 ὁ Πάρθος ... ἀντέγραψέν οἱ τά τε ἄλλα ὑπερφρόνως, καὶ αὐτὸν μὲν βασιλέα βασιλέων, ἐκεῖνον δὲ Καίσαρα μόνον ὀνομάσας[3]).

Caesarem autem tum, quominus Palaestinae leges imponeret, nulla re impeditum esse manifestum est, ac re vera populis Orientis leges dedisse diserte exprimit Vergilius, *Georg.* IV 560—562 *Caesar dum magnus ad altum | fulminat Euphraten bello victorque volentis | per populos dat iura.* Volun-

[1]) Tonneau p. 560⁴.

[2]) Ios. *Ant. Iud.* XV 10, 3, 354—363. Dio Cass. LIV 9, 3. Gardthausen I 2 p. 818; 831; II 2 p. 471; 647.

[3]) De Augusto Καίσαρος nomine etiam post Augusti nomen acceptum in Oriente appellato disputat C. p. 246—247. At ἔτους Καίσαρος locutio in Aegypto ad singulos annos significandos usurpata, hic vix afferenda est; nam annus hac locutione designatus alius est atque annus ἔτους Αὐγούστου vel Σεβαστοῦ locutione definitus.

tatem Caesaris in Palaestina per spatium regni Herodis legis instar valuisse inde patet, quod Herodes, ab eo rex confirmatus eiusque dicioni obnoxius, voluntatem eius observare atque exsequi ultro pronissimus erat. Herodem regnum suum dono Caesaris et auctoritate Romanorum habuisse testatur Ios. *Ant. Iud.* XV 6, 7, 196 (Ἡρώδης) ὁρῶν... βεβαιοτέραν τὴν βασιλείαν δόσει Καίσαρος καὶ δόγματι Ῥωμαίων[1]).

Atque hoc quidem loco principalia argumenta examinanda sunt, quibus auctorem Latini exemplaris Graeci tituli Palaestini nomen Caesaris ferentis Imperatorem Gaium Caesarem Caligulam esse evincere tentat Lösch, imprimis p. 40—64.

I. Inde, quod primores summi consilii Iudaeorum Discipulos Jesu Christi neque sepulcri violati neque Corporis Christi ex sepulcro ablati apud Pontium Pilatum reos fecerunt, annis fere 33/34 ansam legitimam Discipulos ob sepulcrum violatum aut reliquias contrectatas in iudicium capitis vocandi nondum exstitisse, idcirco diatagma Caesaris illo tempore nondum editum esse conicit Lösch p. 40.

---

1) Titulum Caesaris alii aliis temporibus tribuunt: spatio inde a pugna Actiaca ad principatum Claudii Zulueta p. 195; principatui Augusti certis annis non constitutis Baldensperger p. 431, Braun p. 13; 15, Cagnat et Besnier p. 376, Kornemann p. 169, Levy p. 41, Nock, p. 490[3], Schmidt p. 159[18], Zeiller p. 575; spatio annorum 727/27—737/17 Cuq 1930 p. 392; spatio 727/27—14 p. Chr. Tonneau p. 551, strictius p. 553: „*vers la fin de ce laps de temps*"; annis 733/21—735/19 Corradi p. 58; spatio p. Chr. 6—15 Barnes p. 397; — tempori haud ita multo post a. p. Chr. 8 coll. Ios. *Ant. Iud.* XVIII 2, 2, 29—30 Carcopino p. 88—92; ei assentiuntur Cuq Comptes Rendus 1931 p. 44—45, ibid. 1932 p. 155, Rev. hist. 1932 p. 122—125, v. Premerstein p. 441[2], L[agrange] 1932 p. 457, Seston 1933 p. 208, obloquitur Reinach apud Carcopino p. 91[4] et l. l. p. 351; — anno mortis Jesu Christi coll. Matth. 28, 12—15 cautissime C. p. 265—266 eumque secuti C[osta] p. 466—467, Abel p. 567—570, Lagrange ib. p. 570—571, Wenger p. 396—397; — spatio principatus Gai Caesaris Caligulae, accuratius vel aestati a. 37, vel, id minus probabile ratus, veri a. 40 Lösch p. 50—59; 61; 64—77; 97; — extremo decennio Claudii, 44—54, de Sanctis 1930 p. 260, idem 1931 p. 15 eumque secutus Momigliano 1931 p. 547, 1932 p. 73—77, item Groag p. 612; — priori parti dimidiae saec. p. Chr. I Büchsel l. l. p. 209[1]; — tempori haud ita multo post a. p. Chr. 70 coll. Ios. *Bell. Iud.* V 515—519 Capocci p. 215—223; aetati Hadriani, spatio annorum 135—145, Brown p. 19.

Sed principes sacerdotum Iudaeorum, quominus Discipulos apud magistratum Romanum delictorum illorum accusarent, aliis causis consiliisque prohibitos esse infra explanabitur.

II. Ex ea ve, quod verba tituli vv. 20—22 εἰ δὲ μή, τοῦτον ἐγὼ κεφαλῆς κατάκριτον(!)... θέλω γενέσθαι quodam modo congruere videntur cum verbis edicti a Gaio Caesare Caligula post obitum Drusillae sororis mense Iunio a. 38 editi, cuius mentionem facit Suetonius, *Calig.* 24,2 *eadem* (sc. Drusilla) *defuncta iustitium indixit, in quo risisse lavisse cenasse cum parentibus aut coniuge liberisve capital fuit,* utrumque documentum ab eodem Caligula conceptum esse concludi posse existimat Lösch p. 53—55.

Quó argumento eiusmodi coniecturam minime probari ac potius auctorem tituli Palaestini a Caligula diversum esse indicari inde apparet, quod in edicto Caligulae in eos, qui iustitium sive luctum publicum propter mortem Drusillae indictum observare supersederint, sine ullo iudicio poena capitis statuitur, at in diatagmate Caesaris in certum genus reorum, id quod accuratius infra exponetur, iudicium capitis fieri iubetur.

III. Ex iisdem similibusve rebus ac locutionibus et in lege agraria Gai Caesaris a Callistrato, *Dig.* XLVII 21,3 tradita et in diatagmate Caesaris occurrentibus, cum in illa lege agraria *termini eiecti* vel *loco moti*, in diatagmate lapides sepulcrales in altera loca translati commemorentur, deinde ad poenam statuendam in lege *iubendi*, in diatagmate κελεύω et θέλω verba adhibita sint, post condicio facinoris puniendi in lege *dolo malo* in diatagmate δόλωι πονηρῶι locutionibus significata sit, utrumque documentum ab uno eodemque magistratu *ab epistulis Latinis* conceptum, Caesarem in praescriptione tituli Palaestini appellatum neminem nisi Gaium Caesarem Caligulam esse colligit Lösch p. 56—69.

Quae probandi vis iis argumentis sit, deliberandum est. Ac legem agrariam Gai Caesaris ipsam in rebus et verbis cum lege Mamilia Roscia Peducaea Alliena Fabia a. 695/59 convenire ex enuntiatis utriusque legis inter se collatis apertum fit:

Lex agraria a. 695/59, e scriptis gromaticorum: *Röm. Feldmesser*, ed. K. Lachmann I 263 iterata apud Bruns-Gradenwitz[7] n. 15 p. 95—96 K. L. V *Quique termini hac lege statuti erunt, ne quis eorum quem eicito neve loco moveto sciens dolo malo. Si quis adversus ea fecerit, is in terminos singulos, quos eiecerit locove moverit sciens dolo malo, HS V m(ilia) n(ummum) in publicum eorum, quorum intra fines is ager erit, dare damnas esto.*

Lex agraria servata a Callistrato, *Dig.* XLVII 21, 3 *Lege agraria, quam Gaius Caesar tulit, adversus eos, qui terminos statutos extra suum gradum finesve moverint dolo malo, pecuniaria poena constituta est: nam in terminos singulos, quos eiecerint locove moverint, quinquaginta aureos in publico dari iubet: et eius actionem petitionem ei qui volet esse iubet.*

Ex quibus utriusque legis enuntiatis inter se comparatis locutiones legi agrariae a. 695/59 et legi agrariae Gai Caesaris communes in hac ex illa a. 695/59 haustas esse patet, nisi omnino, cum Callistratum verba legis inaccurate afferre manifestum sit, utraque lex una eademque atque Gaius Caesar a Callistrato laudatus non Caligula, sed Caesar dictator est, ea quae censent Theodorus Mommsen, *Über die lex Mamilia Roscia Peducaea Alliena Fabia.* Die Schriften der römischen Feldmesser, hrsg. von Blume, Lachmann, Rudorff. Bd. II Berlin 1852 p. 221—226 = Ges. Schriften V 1908 p. 200—202 itemque Bruns-Gradenwitz[7] n. 15 p. 95.

Utique similes locutiones legi agrariae Gai Caesaris et diatagmati Caesaris communes in utroque documento aeque ad verba illius vetustioris legis agrariae adumbratas esse posse, ideo iis similitudinibus inter legem Gai Caesaris et diatagma Caesaris intercedentibus utrumque documentum ab uno eodemque auctore originem ducere eumque Gaium Caesarem Caligulam esse necessario haudquaquam effici perspicuum est.

7. De loco tituli propositi.

Quo loco aut in qua regione Palaestinae titulus inventus, ubi igitur a principio propositus sit, ignoratur. Sed edictum, quo per totum regnum Herodis omnes incolae tenerentur, necessario compluribus vel etiam multis locis, imprimis iis, quibus

homines variarum religionum variorumque mortuos sepeliendi atque colendi rituum habitarent, promulgatum esse apertum est[1]).

8. De singulis vocibus locutionibusque.

V. 1. Διάταγμα nomen in praescriptione adhibitum, cum edicti vocabulo saepissime respondeat[2]), argumentum tituli edictum, non rescriptum esse indicat. Rescriptum enim procul dubio ἀντίγραφον vel ἀντιγραφή vocibus significetur[3]). Itaque etiam ex διάταγμα vocabulo usurpato Caesarem maleficia in titulo notata ipsa vidisse vel observavisse, non ope litterarum ad se datarum comperisse colligendum est.

V. 2. Ἀρέσκει μοι = Lat. *Placet mihi.* a) Qua locutione res insequentibus partibus ambitus expressas comprobari, non novas introduci apertum est[4]). Differentia inter ἀρέσκει μοι et ἔδοξέ μοι vel δέδοκταί μοι locutiones intercedens illustratur verbis *SC de Aphrodisiensibus* a. fere 712/42 Bruns-Gradenwitz[7] n. 43 p. 187 περὶ τούτου τοῦ πράγματος οὕτως ἔδοξεν· ἀρέσκειν τῆι συγκλήτωι Πλαρασεῖς καὶ Ἀφροδεισιεῖς, ὡς ἔκρινε Γάιος Καῖσαρ αὐτοκράτωρ, ... ἐλευθέρους εἶναι.

b) Caesarem toti edicto legis vim indere velle sequitur ex verbis in v. 14 κελεύω· = *iubeo* et in v. 22 θέλω = *volo* adhibitis, quibus auctor in suum usum convertit verba formulae

[1]) Nazareth oppido lapidem adsignant C., per errorem sub tabula tituli ope lucis solis effecta annotans „*trouvée à Nazareth*" et p. 266, item de Sanctis 1931 p. 16, eidem vel alii loco Galilaeae Corradi p. 56, Samariae Sebastae Carcopino p. 87, Sepphoris, oppido Galilaeae, Tonneau p. 555—556 et 563.

[2]) CGL II 274, 44; III 49, 29; 102, 12; 365, 65; 446,44; 480,41. Praeter Plut. *Marc.* 24 etiam e. gr. Paul. *ad Hebr.* 11, 23 τὸ διάταγμα (cod. Angelic. Rom. s. IX. δόγμα) τοῦ βασιλέως = Vulg. *regis edictum.* — Modestinus, *Dig.* XXVII 1, 6, 8 ὁ θειότατος πατήρ μου ... διατάγματι... ἐβεβαίωσεν = *divus pater meus ... edicto ... confirmavit.* — *Cod. Iust.* VI 2, 1 *perpetui edicti* = *Bas.* XLIV 29, 2 τὸ διάταγμα τοῦ πραίτωρος.

[3]) CGL II 229, 17; 229, 19; 505,3; 531,51. — Dittenberger *Syll.*[2] 418,72 διὰ θείας σου ἀντιγραφῆς· — OGIS 262, 28 τὴν θείαν ἀντιγραφὴν ὑπὸ πάντων προσκυνουμένην.

[4]) Henricus Eduardus Dirksen, *Manuale Latinitatis fontium iuris civilis Romanorum. Thesauri Latinitatis epitome.* Berolini 1837 s. v. *Placere* p. 719: „*Auctoritate publica ... comprobari*".

a magistratu in comitiis centuriatis in lege roganda usurpari solitae: *„velitis, iubeatis, uti... vos, Quirites, rogo“* [1]).

c) Caesari ut id, quod ipsi placuerit, lex sit, a. 725/29 suadentem fingit Maecenatem Dio Cass. LII 15, 2 ἵνα καὶ νόμος εὐθὺς ἦι πᾶν ὅτι ἂν βουλευσαμένωι σοι μετὰ τῶν ὁμοτίμων ἀρέσηι. Qua in re Dio sese ad doctrinam applicat, quam de principis potestate leges dandi profert Ulpianus, *Dig.* I 4, 1 = *Inst.* I 2, 6 *quod principi placuit, legis habet vigorem* = *Bas.* II 6, 2 Ὅπερ ἀρέσει τῶι βασιλεῖ, νόμος ἐστίν. Sed Caesar potestatem legum dandarum, quae ei ex potestate triumvirali erat, Id. Ian. a. 727/27 simul cum restituta re publica *„in senat[us populique RomANI a]rbitrium trANSTulit“* [2]). Itaque ex his quoque rebus, cum ab altera parte Caesar edictum legis instar haberi voluerit, ab altera se potestate legum dandarum Id. Ian. a. 727/27 abdicaverit, documentum ab eo ante hoc tempus conceptum atque editum esse concludendum est.

d) Caesar, Divi filius, quidquid temporibus bellorum civilium externorumque, praesertim una cum collegis triumviratus, contra leges et ius constituerat, uno edicto sub finem sexti consulatus sui, a. 726/28, proposito simul cum exitu eius anni irritum fecit teste Dione Cass. LIII 2,5 ἐπειδή τε πολλὰ πάνυ κατά τε τὰς στάσεις κἂν τοῖς πολέμοις, ἄλλως τε καὶ ἐν τῆι τοῦ Ἀντωνίου τοῦ τε Λεπίδου συναρχίαι, καὶ ἀνόμως καὶ ἀδίκως ἐτετάχει, πάντα αὐτὰ δι᾽ ἑνὸς προγράμματος κατέλυσεν, ὅρον τὴν ἕκτην αὐτοῦ ὑπατείαν προθείς.

Quo edicto an etam vis edicti Palaestini sublata esset, ambiguum iam tum haberi potuit atque adhuc incertum mansit [3]). Eiusmodi condicione ancipiti explicari posse videtur, cur in monumentis antiquis et in iure Romano Graecoque paucissima

1) Theodor Mommsen, *Römisches Staatsrecht.* III 1 p. 312. — Cuq 1932 p. 125—126.

2) *Res Gestae* c. 34 VI 14—15. — Dio Cass. LII 13, 1 ἀπόδος τῶι δήμωι καὶ τὰ ὅπλα παὶ τὰ ἔθνη καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ χρήματα, LIII 4, 3 ἀφίημι τὴν ἀρχὴν ἅπασαν καὶ ἀποδίδωμι ὑμῖν πάντα ἁπλῶς, τὰ ὅπλα τοὺς νόμους τὰ ἔθνη, similiter LIII 5, 4; 9, 6; LVI 39, 4. Alia testimonia laudat Mommsen, *Res Gestae Divi Augusti*[2]. Berolini 1883 p. 145—149.

3) Vim documenti Palaestini a Caligula editi a Claudio a. d. IX Kal. Mart. a. 41 rescissam esse coll. Suetonio, *Claud.* 11, 3 opinatur Lösch p. 63—64 et p. 97.

vestigia edicti Palaestini reperiantur, e. gr. titulus sepulcralis Gai Erycii vel fortasse iudicium capitis in sepulcri violati reum in Aegypto coram praefecto altera parte dimidia saeculi post Chr. IV factum, in papyro Berolinensi BGU 1024 descriptum [1]). — Sed an in actione sepulcri violati in hac papyro enarrata ratio habita sit poenae capitis in diatagmate Caesaris Palaestino commemoratae, maxime dubium est; nam verba praefecti Ἐνδέξει τοίνυν τὴν ἕως κεφαλῆς τιμωρίαν supplicium non nisi extremum gradum poenae in sepulcri violati facinus constitutae designant ac locutionibus rescripti Septimii Severi, *Dig.* XVII 12, 3, 7 *qui cadavera spoliant... maxime si manu armata adgrediantur... etiam capite plectantur... si sine armis usque ad poenam metalli procedunt* tam similia sunt, ut praefectum potius de hoc rescripto quam de edicto Palaestino cogitavisse paene certum sit.

e) Ἀρέσκει μοι locutionem in titulo Caesaris humanitatis atque urbanitatis exprimendae causa positam esse exploditur cum brevitate per totum edictum obvia tum acri locutione prohibitiva in v. 19 καθόλου μηδενὶ ἐξέστω nec non verbis in v. 14 κελεύω et in v. 22 θέλω adhibitis [2]).

V. 2—3. τάφους τύνβους τε = Lat. *sepulcra bustaque.* Caesarem ad loca mortuis condendis destinata significanda, quamvis alias brevitatis studiosissimus ac verborum parcissimus sit, duobus vocabulis usum duos funerandi modos, sepeliendi et comburendi, distinguere velle patet [3]) Teste enim Festo-Paulo ed. L. p. 29, 7—8 *Bustum proprie dicitur locus, in*

1) Fusius de hac papyro prioribus commentariis allegatis agit Lösch p. 17.

2) Leges edictaque verbis quam humanissimis promulgare Augusti proximorumque principum esse censent Stroux-Wenger p. 28 et 65—66. Sed in edictis Cyrenaeis Caesar ad voluntatem suam significandam etiam III 58 κελεύω et V 78 διέγνων verbis utitur, ἀρέσκειν verbum autem variis significationibus usurpatum est: III 61 ἀρέσκει μοι procul dubio idem valet quod *„comprobo“*, *„confirmo“*; IV 67 ἀρέσκει idem, quod *„statuo“*, IV 70 οὐκ ἀρέσκει idem, quod *„veto“*; in SC V 96—97 ἀρέσκει τῆι βουλῆι locutionis variandae gratia positum esse videtur eodem significatu quo V 89—90 ἔδοξε τῆι βουλῆι idem exprimitur infinitivis V 137 et 142 ἀρέσκειν.

3) Aliter significationem τύνβους vocabuli explicat Tonneau p. 548 et 561. — Lösch p. 6 τύμβοι = *Grabeshügel*, p. 59[57] = *einfache Erdhügel* interpretatur.

quo mortuus est combustus et sepultus. Caesar utrumque defunctos humandi ritum discernens exempla priorum legum Romanarum sequitur: XII tabularum X 1 = Cic. *de leg.* II 23, 58 *Hominem mortuum... in urbe ne sepelito neve urito;* X 8 = Cic. *de leg.* II 24, 60 *...sepelirei ureive...;* X 10 = Cic. *de leg.* II 24, 61... *forum... sepulcri, bustumve;* Caesaris legem coloniae Genetivae Iuliae s. Ursonensis a. 710/44 c. LXXIII col. 2, 2—4 = CIL II suppl. 5439 = Dessau 6087 p. 505 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 28 p. 127 = Girard, *Textes de droit romain*[5]. Paris 1923 p. 94 *Ne quis intra fines oppidi colon(iae)ve, qua aratro circumductum erit, hominem mortuom inferto neve ibi humato neve urito.* — Utraque loca sepulturae componit etiam Porphyrio *ad Hor. sat.* I 8, 7 *cum Esquilina regio prius sepulcris et bustis vacaret.*

V. 3—5. Quin οἵτινες ...ἐποίησαν enuntiato relativo, cum interpres exemplar Latinum verbotenus reddiderit, Latinum *quicumque... fecerunt* vel *fecerint* (coni. perf.) translatum sit, dubium esse nequit[1]). — οἵτινες pronomine a Caesare variarum nationum, religionum, factionum, sectarum incolas Palaestinae significari intellegendum est, quorum mutuis odiis inimicitiisque pacem terrae continuo turbatam esse constat[2]).

V. 3. a) εἷς θρησκείαν locutio causam finalem exprimens Lâtinam *in* vel *ad religionem* locutionem reddit.

b) Religionem mortuis reliquiisque eorum debitam afferunt e. gr. Cic. *Lael.* 13 *qui* (maiores) *mortuis tam religiosa iura tribuerunt;* — Ulpianus, *Dig.* XI 8, 1, 6 *religionis interest monumenta exstrui et exornari;* — Imp. Gordianus in rescripto a. d. III Kal. Mart. a. 240 = *Cod. Iust.* IX 19, 1 *Res religioni destinatas, quin immo religionis effectas, scientes qui contigerint et emere et distrahere non dubitaverint, tametsi iure venditio non subsistat, laesae tamen religionis in crimen inciderunt;* — Modestinus, *Dig.* X 2, 30 *...reliquiae sunt conditae, quibus religio... debebatur;* — auctor tituli sepulcralis Romani CIL VI 10 412 = Dessau 8337 *...libertis libertabusque poste risque eorum at religione m pertinentes meam;* — auctor tituli sepulcralis Anticragi Lyciae positi CIG 4224 d add. τῆι μετὰ θάνατον ἀφωσιωμένηι θρησκείαι.

¹) Enuntiatum recte perceperunt Kurt Latte apud C. p. 248, Brown p. 27, Tonneau p. 547—548 et 561, perperam C. p. 248 eumque secuti plerique tituli commentatores. Ea igitur, quae de interprete linguae Latinae non satis perito ex illo enuntiato quasi prave ab eo intellecto collegerunt C. p. 245, Abel p. 568, Carcopino p. 80, reicienda esse patet.

²) E. gr. v. Riess s. v. *Palaestina*: Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon. IX 1895 p. 1289. — Guthe s. v. *Galilaea*: Herzogs Realencyklopädie für protestantische Theologie u. Kirche[3]. VI 1899 p. 340—341. — E. Kautzsch s. v. *Samaria* ibid. XVII p. 432—434.

c) Religionem erga sepulcra bustaque observandam laudant e. gr. Cic. *ad Att.* XII 36, 1 *mihi videor adsequi posse, ut posteritas habeat religionem* (sc. loci); — *de leg.* II 22, 55 *tanta religio est sepulchrorum... quo tempore incipiat sepulchrum esse et religione teneatur;* — ib. II 22, 57 *priusquam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis;* — Gaius, *Inst.* II 4 *religiosae* (sc. sunt res) *quae diis Manibus relictae sunt;* ib. 5 *religiosum vero nostra voluntate facimus mortuum inferentes in locum nostrum;* — Paulus, *Dig.* VIII 1, 14, 1 *post religionem sepulchri;* — Imp. Iulianus in edicto Antiochiae pridie Id. Febr. a. 363 edito *Cod. Theod.* IX 17, 5 = *Cod. Iust.* IX 19, 5 *contaminata religione bustorum* = *Bas.* LX 23, 15 χρανθείσης τῆς θρησκείας τῶν τάφων· — Fragmentum Florentinum CIL I 1409 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 33, 1-3 p. 158 [*i*]*sque locus, ubi quis adversus ea humátus sepultusve erit, púrus et religióne solútus estó;* — titulus sepulcralis CIL XIV 3797 = Dessau 8336 *hic locus ita, uti maceria clusus est ad religionem sepulturae...*

d) Caesarem ex ea re, quod sepulcra bustaque in religionem facta commemorat, tota sepulcra et busta loca religiosa habenda esse constituere sequitur. Caesar terminos locorum religiosorum non coërcens cum praetore urbano consentit, qui item in edicti perpetui cap. XVI et XLIII 2[1]) totum sepulcri aedificium in religiosis ducit. Itaque Caesar sepulcrum aut bustum nondum tam arte definit quam postea Celsus teste Ulpiano, *Dig.* XI 7, 2, 5 *Celsus autem ait: non totus, qui*

¹) Otto Lenel apud Bruns-Gradenwitz[7] n. 65 p. 220 et 230—231.

sepulturae destinatus est, locus religiosus fit, sed quatenus corpus humatum est[1]).

V. 3. προγόνων voce utrum *maiorum* an *parentum* vocabula exemplaris Latini reddantur, ambiguum est. Πρόγονοι enim et *maiores* aequiperantur in CGL II 126,20; 416,50; III 254,9; 303,24. At eadem vox, in libris NT non nisi a Paulo adhibita, in *Vulgata* vertitur: I *Tim.* 5,4 ἀμοιβὰς ἀποδιδόναι τοῖς προγόνοις = *mutuam vicem reddere parentibus;* II *Tim.* 1,3 ᾧ λατρεύω ἀπὸ προγόνων = *cui servio a progenitoribus.*

Ratione habita et versionis Latinae loci Pauli I *Tim.* 5,4 et eius rei, quod conditores sepulcrorum ea ex ipsa rei natura maximam partem imprimis parentibus aut summum avo aviaeque aedificant, nec non testimonii Ulpiani, *Dig.* II 4, 4,2 *quidam parentem usque ad tritavum appellari aiunt, superiores maiores dici: hoc veteres existimasse Pomponius refert: sed Gaius Cassius omnes in infinitum parentes dicit, quod et honestius est et merito optinuit* — προγόνων vocabulo *parentum* nomen transferri verisimilius esse apparet quam *maiorum* formam.

V. 4. τέκνων vocabulo etiam filias comprehendi, *liberorum* igitur vocem reddi ea re efficitur, quod non dubium est, quin interpres, si in contextu Latino *filiorum* forma exstitisset, υἱῶν genetivum positurus fuerit. In titulis enim sepulcralibus earum regionum, in quibus tantummodo filii, non vero filiae in sepulcra familiaria admittebantur, filii vel liberi masculini sexus peculiariter significari solent, e. gr. in titulo Pisidiae BCH XXIII 1899 n. 64 p. 283... ἐμαυτῇ καὶ τῶ προμύρωι μου ἀνδρὶ... καὶ τοῖς τέκνοις τοῖς ἀρσενικοῖς[2]) vel in titulo Arycandae Lyciae a B. Pace invento, ex eius libro *„Richerche nella regione di Conia, Adalia e Scalanova"*, Annuario VI—VII (1926) p. 436, allegato ab Adolfo Wilhelm, *Griechische Grabinschriften aus Kleinasien.* Sitzungsber. d. Preuss. Ak. d. Wiss. Berlin 1932, phil.-hist. Kl. p. 792—865 p. 857 Ἐ[π]έστ[η]σεν τοῦτο ⁞ τὸ μνῆμα ... αὐτῶι καὶ ⁞ τῆι αὐτοῦ γυναικὶ...

[1]) De quaestionibus ad fines loci religiosi spectantibus priorum commentationibus allegatis agit Leopold Wenger, *Griechische Inschriften zum Kaiserkult und zum Grabrecht.* Zeitschrift der Savigny-Sfiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. XLIX 1929 p. 308—344 p. 332—338.

[2]) Bruno Keil, *Über kleinasiatische Grabinschriften.* Hermes XLIII 4, 1908 p. 522—577 p. 526[1].

καὶ ἐγγόνοις ⁞ αὐτ[ῶ]ν ἀνδράσιν..., vel in titulis Palmyrenis, editis ab J. Cantineau, *Textes funéraires palmyréniens.* Revue Biblique. XXXIX 4, octobre 1930 p. 520—549 p. 544, 17—19... αὐτῶν καὶ υἱῶν καὶ [υἱωνῶν] ⁞ [κ]αὶ ἐκγόνων ἀρσένων [εἰς τὸ] ⁞ [π]αντελές, — p. 526 ... τὸ μνημεῖον [ἔκτι] ⁞ σεν καὶ ἀφιέρωσεν α[ὑτ]ῶι καὶ υἱοῖς καὶ υἱωνοῖς καὶ ἐγγόνοις (a. 118), — p. 523 Τὸ μνημεῖον ταφέωνα ἔκτισεν... αὐτῶι καὶ υἱοῖς ⁞ καὶ υἱωνοῖς καὶ ἐγγόνοις εἰς τὸν αἰῶνα (a. 159), — p. 524 Τὸ ὑπερῶιον τοῦτο τοῦ μνημίου ἔκτισεν... [ἑαυ]τῶι καὶ ἀδελφοῖς αὐτοῦ καὶ υἱο[ῖς]... (a. 169).

Filia expresse a sepulcro familiari arcetur in titulo Palaestino CIG 4584 θυγατέρα αὐτῶν μὴ ἐξουσιάζειν τοῦ μνήματος[1]).

V. 4. a) Quae personae οἰκείων voce significentur, aptissime fortasse explicatur verbis Iustiniani, *Nov.* LX 1 τοὺς οἰκείους τοὺς αὐτοῦ (γαμετήν φαμὲν καὶ παῖδας καὶ οἶκον ὅλως).

b) Ad indagandum, quos homines Caesar substantivo illo usus in animo habuerit, ratio habenda est etiam praeceptorum iuris Romani ad corpora mortua in sepulcra familiaria inferenda spectantium.

Apud Romanos in sepulcris familiaribus servos sepeliri ius fasque fuisse tituli sepulcrales demonstrant, e. gr. CIL VI 21415 = Dessau 117 *ex domo ⁞ Caesarum et ⁞ Liviae libertorum et servorum;* — VI 11998 = Dessau 7858 *monimentum... pertinet ad liberos et familiam ⁞ Antoni Isocrysi.*

Sepulcrum servi locum religiosum esse testatur Ulpianus, *Dig.* XI 7, 2 pr. *Locum in quo servus sepultus est religiosum esse Aristo ait*[2]).

Libertos autem ex sepulcris familiaribus exclusos esse docent Ulpianus, *Dig.* XI 7, 6 pr. *liberti autem nec sepeliri nec alios inferre poterunt, nisi heredes exstiterint patrono, quamvis quidam inscripserint monumentum sibi libertisque suis fecisse...* et Imp.

[1]) Hans Stemler, *Die griechischen Grabinschriften Kleinasiens.* Diss. Strassburg i. Els. Halle a. S. 1909 p. 46.

[2]) De iure servorum in sepulcris familiaribus humandorum agunt Fustel de Coulanges, *La cité antique* II 10, 4, — Theodorus Mommsen, *Zum römischen Grabrecht.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. XVI 1895 p. 203—220 p. 218 = Gesammelte Schriften III 1907 p. 198—214 p. 211—212.

Antoninus in rescripto a. d. VIII Kal. Ian. a. 225 = *Cod. Iust.* III 44, 6 *Monumentorum inscriptiones neque sepulcrorum iura neque dominium loci puri ad libertos transferunt.* Libertos sepulcris familiaribus inferri non licuisse nisi permissu pontificum ostendit titulus CIL VI 29909 = Dessau 8282 = Bruns-Gradenwitz⁷ n. 172, 7 p. 378 *nec de nomine exire liceat secundum sententias pontificum*[1]).

Nec magis adfinibus aut cognatis ius fuisse in sepulcris familiaribus sepeliri testatur Imp. Philippus rescripto a. d. XVI Kal. Iul. a. 244 = *Cod. Iust.* III 44, 8 *Ius familiarium sepulchrorum ad adfines seu proximos cognatos non heredes constitutos minime pertinet.*

c) Sed cum edictum Caesaris editum esse certum sit, ut eo non tam cives Romani iuri Quiritium obnoxii quam potius alienigeni Palaestinae incolae, et Graeci et Hebraei, tenerentur, quorum hominum cadavera apud Graecos Asiae et apud Hebraeos a sepulcrorum conditoribus in ea admitti solita sint, considerandum est.

α) Ex Graeci Orientis titulis mortuos in sepulcris familiaribus condendos enumerantibus hos attulisse satis erit:

1) Gaius Erycius in titulo suo se sepulcrum uxoris suae gratia fecisse scribit et Anthesterii cuiusdam et matris suae (an eius?) et collactanei (sui?) et fratris (sui?) et sibi domesticisque etiam tum vivis fato e vita excedentibus.

2) Auctor tituli Smyrnaei probabilissime priore parte saec. p. Chr. I positi[2]) monumentum exstruxit sibi et uxori et liberis et posteris et altellis[3]) et libertis.

3) Auctor alterius tituli Smyrnaei[4]) sacrarium condidit sibi et uxori et liberis et nepotibus et altellis ipsorum.

---

[1]) Mommsen l. l. p. 212 = Ges. Schr. III p. 206.

[2]) CIG 3318 ...κατεσκεύασεν τὸ μνημεῖον ἑαυτῶι τε καὶ συμβίωι καὶ τέκνοις καὶ ἐκγόνοις καὶ θρέμμασιν καὶ ἀπελευθέροις...

[3]) Plin. *ep.* X 74 *quos vocant altellos,* θρεπτούς.

[4]) Le Bas-Waddington III 21 τοῦτο τὸ ἡρῷον κατεσκεύασεν... αὑτῶι καὶ γυναικὶ αὐτοῦ καὶ τέκνοις καὶ ἐγγόνοις καὶ θρέμμασιν αὐτῶν.

4) Auctor tituli Iasi Cariae positi[1]) consanguineis exclusis liberos et nepotes et generum suum futuros participes sepulcri a se conditi designat.

5) Similia in inscriptione Myris Lyciae *„in sepulcro rupi inciso"* servata[2]) constituuntur.

6) Auctor tituli Antiphelli Lyciae inventi[3]) sepulcrum construit sibi et uxori et liberis et nepotibus et patri suo et socrui matris coniugis et marito eius et collactaneo et eis, quibus conditor ipse litteris in tabulario depositis permissurus sit; locum inferiorem sub arcis positum altellis ipsius et uxoris sepeliendis destinavit.

7) Auctor tituli Cotyaei Phrygiae reperti[4]) sepulcrum uxori, privignis[5]), liberis ipsius, sibi ipsi vivo condidit.

Tituli igitur sepulcrales apud Graecos Orientis varias personas non modo in eadem domo ali solitas, sed etiam aliis vinculis inter se conexas, ut in sepulcris familiaribus sepelirentur, admissas esse, Graecorum igitur Orientis mores ab hac parte legibus sepulcralibus Romanorum liberaliores fuisse dilucide docent. Mos autem aut ius servorum in sepulcris familiaribus

---

[1]) CIG 2686 τοῦτο τὸ μνημεῖον... τούτου μεθέξουσί μου τὰ τέκνα... καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν γεννηθησόμενα τέκνα... καὶ ὁ γαμβρός μου... τούτου δὲ ἕτερος οὐδεὶς μεθέξει ο[ὔ]τε συγγενε[ῖ]ς μου οὔτε ἐξωτικός τις...

[2]) CIG 4303 μ[ηδεὶς κυ]ριευέτω τοῦ μν[ημείου τού]του ἄλλ[ο]ς [εἰ μὴ αὐτὴ] καὶ τὰ τέκνα καὶ ο[ἱ] γαμβροὶ αὐτῆς.

[3]) CIG 4300 = Le Bas-Waddington III 1274 ...κατεσκευάσατο ἑαυτῶι καὶ γυναικὶ ...καὶ τέκνοις αὐτῶν καὶ τοῖς ἐκ τῶν τέκνων αὐτῶν γεννηθεῖσιν μόνοις καὶ τῷ πατρὶ αὐτοῦ ...καὶ τῇ πενθερᾷ ...μητρὸς ...καὶ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς ...καὶ ἀδελφῇ αὐτῆς ...καὶ ...συντρόφῳ καὶ οἷς ἂν ὁ κατεσκευακὼς ἐγὼ δι' ἀρχείου ἐπιτρέψω ...ἰς δὲ τὸ ὑποσόριον ταφήσονται οἱ θρεπτοὶ ἐμοῦ τε καὶ τῆς γυναικός μου.

[4]) Wilhelm l. l. p. 849 ἀέναον τόδε σῆμα ἀνὴρ εἵδρυσε γυναικί, Ἐλπίζων Κυρίλληι κὲ πέντε τέκνοισιν ἀώροις, ἐξ ἑτέροιο γάμου Κυρίλλης δύο θρεπτοῖς καὶ τρισὶ τοῖς ἰδίοις Ζωΐλῳ ἠδὲ [θυ]γατρὶ Τατιανῆι κ(αὶ) νύμφηι Κυρίλληι ταχυ[μ]οίροις κὲ ζῶν ἑαυτῶι.

[5]) Ex v. 3 θρεπτὸς voce privignos conditoris significari apertum fit, non solum *„inferioris condicionis liberos"*, ut Augustus Boeckhius θρέμμα vocabulum explicat ad titulum CIG 3318, aut servos in aedibus domini educatos, ut vult Salomon Reinach, Revue des études juives. VII 1883 p. 164. Cf. Seston 1933 p. 208¹.

condendorum, apud Romanos observata, in Graecis titulis sepulcralibus Asiae non apparent[1]).

β) Apud Hebraeos in sepulcris familiaribus corpora mortua consanguineorum humari solita esse demonstrat e. gr. testimonium M a c c. II 12, 39 τὰ τῶν προπεπτωκότων σώματα ἀνακομίσασθαι καὶ μετὰ τῶν συγγενῶν ἀποκαταστῆσαι εἰς τοὺς πατρῴους τάφους[2]).

d) Ex significatibus οἰκεῖος nominis et ex testimoniis ad personas apud Romanos, Graecos, Hebraeos in sepulcris familiaribus sepeliri solitas spectantibus inter se comparatis C a e s a r e m in v. 4 οἰκείων voce a iure Romano discedentem liberaliter consanguineos et propinquos et personas sanguine non copulatas, praeter coniuges etiam affines, privignos, privignas, libertos, libertas, procul dubio more Romano etiam servos, ancillas, denique omnes omnino personas eiusdem domus vel familiae significare, sepulcra igitur in quarumcumque personarum religionem condita tueri voluisse concludendum est.

e) Ut deliberetur, quod nomen Latinum οἰκείων vocabulo reddatur, restat. — In glossariis ei adiectivo respondent *domesticus* sexies[3]), *familiaris* ter[4]), *famulus* semel[5]), *necessarius* bis[6]), *peculiaris* quater[7]). — In versione Latina librorum NT. pro οἰκεῖος vocabulo, nisi apud P a u l u m non usurpato, ubique *domesticus* ponitur: *ad Gal.* 6,10 πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως = *ad domesticos fidei; Eph.* 2,19 οἰκεῖοι τοῦ Θεοῦ = *domestici Dei; I Tim.* 5,8 μάλιστα τῶν οἰκείων = *maxime domesticorum.* — In M u t i a n i versione homiliarum I o h a n n i s C h r y s o s t o m i teste Thesauro L. L. s. v. *familiaris* VI p. 250, 22—24 adhibentur: 20, 1 τοὺς οἰκείους = *domesticos ac familiares;* 24, 2 οὐδένα φίλον, οὐδένα οἰκεῖον = *nullum amicum, nullum familiarem.* — Ex quibus in v. 4 οἰκείων voce *domesticorum* formam transferri satis certum videtur esse.

[1]) Titulos illustrantes, quas personas in sepulcris familiaribus condi apud Graecos Asiae ius fuerit, perquirit S t e m l e r l. l. p. 45—49.

[2]) Hic locus addendus est iis, quos allegat E. R e i f f s. v. *Begräbnis.* Calwer Bibellexikon – Biblisches Handwörterbuch illustriert⁴. Stuttgart 1924 p. 80—82.

[3]) CGL II 54, 48 *(domicus)*; 54, 59; 380,2; 535,39; III 303,30; 375,41.

[4]) CGL II 70, 25; 380, 2; III 303, 29.

[5]) CGL III 275, 17.

[6]) CGL II 133, 9; 380, 3.

[7]) CGL II 380, 1; III 152, 27; 459, 17; 496, 23.

In v. 5 τούτους pronomine sepulcra antecedenti enuntiato relativo notata cum vi comprehendi apertum est. Atque cum non dubium sit, quin illo enuntiato sepulcra familiaria perpetua significata sint[1]), C a e s a r e m τούτους pronomine inusitate posito tacite in animo eiusmodi sepulcris alia sepulcrorum genera, scilicet familiaribus hereditaria, perpetuis temporaria opponere voluisse coniciendum est[2]). In haec igitur duo genera sepulcrorum, in hereditaria et temporaria, C a e s a r e m iuris praesidium extendere noluisse apparet. — Temporaria sepulcra, ut apud Aegyptios[3]), ita et apud Hebraeos[4]), haud raro etiam apud Romanos[5]) in usu fuisse constat.

Ex εἰς θρησκείαν locutione etiam cenotaphia tueri C a e s a r i s consilium fuisse colligendum est[6]). Cenotaphia enim iam antiquitus sepulcrorum vice fungebantur[7]).

a) In v. 5 ἀμετακεινήτους et in v. 19—20 μετακεινῆσαι voces ex titulis sepulcralibus sumptae sunt, in quibus μετακινέω verbum

[1]) C u q 1930 p. 398. — W e n g e r p. 388—389.

[2]) Ad τάφους τύνβους τε, vocabula nimis remota, in memoriam revocanda τούτους pronomen positum esse putat T o n n e a u p. 548.

[3]) Alfred W i e d e m a n n, *Das alte Ägypten.* Kulturgeschichtliche Bibliothek, hrsg. von W. F o y I 2. Heidelberg 1920 p. 108.

[4]) E. L. S u k e n i k, *Jüdische Gräber Jerusalems um Christi Geburt.* Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts. Bd. 46, 1931 p. 309—316 p. 310. 316. — S c h ü t z, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. LXXV 1931 p. 287. 642. — B a l d e n s p e r g e r p. 413—443. 429—431. — S e s t o n 1933 p. 210.

[5]) P a u l u s, *Dig.* XI 7, 34. 40; *Sent.* I 21, 4. — M. A u r e l i u s et L. V e r u s apud M a r c i a n u m, *Dig.* XI 7, 39. — Impp. D i o c l e t i a n u s et M a x i m i a n u s in rescripto VIII Id. Dec. a. 287 = *Cod. Iust.* III 44, 10. — U l p i a n u s, *Dig.* XLVII 12, 3, 4.

[6]) Cenotaphia aeque ac sepulcra verenda esse allato versu V e r g. *Aen.* III 303 censet M a r c i a n u s, *Dig.* I 8, 6, 5 *Cenotaphium quoque magis placet locum esse religiosum.* Contrariam de cenotaphio sententiam edixerunt M. A u r e l i u s et L. V e r u s teste U l p i a n o, *Dig.* XI 7, 6, 1, *si cenotaphium fit, posse hoc venire dicendum est; nec enim esse hoc religiosum divi fratres rescripserunt.*

[7]) Ulrich von W i l a m o w i t z - M o e l l e n d o r f f, *Der Glaube der Hellenen.* Berlin I 1931 p. 310.

saepe invenitur, e. gr. in Atticis IG III 1417 = Dittenberger, *Syll.*³ n. 1238, 4—6 μήποτε μετακεινήση(ι)ς τούτων τι... ὅστις ἢ καθέλοι ἢ μετακεινοίη..., — IG III 1424 = Dittenberger, *Syll.*³ n. 1239, 12—13... ἢ ε[ἴ] τι καὶ ἕτερον μετακει[ν]ήσει... 26—27 ἐ[κ] το[ύ]του τοῦ ἡρώο[υ] μετακεινῆσαί [τι], — in Pergamenis[1]) n. 591, 5 ἑτέρω[ι] δὲ οὐδενὶ ἐξὸν [ἔστω ἐ]πεμβαλεῖν τινα ἢ μετ[ακινῆ]σαι τὸν βωμόν, n. 592 [ἑτέ]ρ[ωι δ]ὲ οὐδενὶ ἐ[ξέστω] ἐπεμβαλεῖν τινα] ἡμεῖν ἢ μετ[ακινῆσ[αι τὸ ἡρῷον, — in Cilicio[2]) n. 94 D [...ἐὰν δέ τις ἐμὲ] ἐντεῦθεν ἐγβάλῃ ἢ ταφὴν μετακινήσῃ, — in titulis Aphrodisiae Cariae repertis CIG 2829 = Le Bas-Waddington III 1630, 8—12 οὐδεὶς δὲ ἕξει ἐξουσίαν ἐνθάψαι τινά... οὐδὲ μετακεινῆσαι τὴν [σ]ορόν..., CIG 2834 = Le Bas-Waddington III 1632, 7—9 ἕτερος δὲ οὐδεὶς [ἕξει ἐξουσίαν ἐνθάψαι τι]νὰ [ἐ]ν τῆι σορῶι οὔτε μετακ[ε]ινῆσαι αὐτήν...

b) Ea, quae in v. 5 ἀμετακεινήτους adiectivo, in v. 19—20 μετακεινῆσαι verbo expressa sunt, accuratius in v. 7 καταλελυκότα, in v. 9 ἐξερριφφότα, in vv. 10 et 13 μετατεθεικότα participiis explicantur. Ex quibus μετακινέω verbum proxime ad sepulcra bustaque destructa, sepulta cadavera eiecta, funeratos, cippos, lapides sepulcrorum translatos uno vocabulo complectendos adhibitum esse perspicuum fit[3]). Pars delictorum in vv. 19—20 μετακεινῆσαι verbo denotatorum ad sepulcra pertinens a praetore urbano in edicto perpetuo *sepulchri violati*[4]) locutione comprehenditur, locutione hac a Marciano, *Dig.* XLVII 12, 7 *Sepulchri deteriorem condicionem fieri prohibitum est.*

c) Sed praeter quinque crimina in vv. 7—13 distincta inter maleficia in vv. 19—20 μετακεινῆσαι verbo signata procul dubio alia quoque facinora in sepulcra humatosque committi solita,

1) *Die Inschriften von Pergamon.* Unter Mitwirkung von Ernst Fabricius und Carl Schuchhardt hrsg. von Max Fränkel. Berlin 1895.

2) Heberdey-Wilhelm, *Reisen in Kilikien.* — Keil l. l. p. 533—536.

3) Brown p. 22 *the details enumerated beneath it are undoubtedly meant to be sections under the general heading.* — Wenger p. 394 *...einer der Tatbestände..., die das* μακακινῆσαι *zusammenfasst.*

4) Ulpianus, *Dig.* XLVII 12, 3 pr. *Praetor ait: Cuius dolo malo sepulchrum violatum esse dicetur,...* — Lenel l. l. p. 220.

imprimis exempla in fontibus iuris Romani commemorata, ducenda sunt: *homo mortuus ossave hominis mortui... in id sepulchrum, in quo ius non fuerit, illata*[1]); — sepulcrum dolo malo domicilii loco usurpatum vel aedificium *sepulcri causa factum* in aliam rem conversum[2]); — *statua patris... in monumento posita saxis caesa*[3]); — *statua de monumento evolsa*[4]); — *proiectum aut stillicidium in sepulchrum immissum*[5]); — venditiones, emptiones, omnis generis alienationes, item divisiones sepulcrorum[6]). Alia componit Paulus, *Sent.* I 21, 4. 9. 12.

d) Ex his exemplis scelerum in sepulcra committi solitorum et ex enuntiato complexivo vv. 19—20 καθόλου... μετακεινῆσαι Caesarem edicto suo a sepulcris bustisque familiaribus perpetuis atque a funeratis maleficia cuiuscumque generis arcere voluisse apertum fit. Μετακινέω verbo talem significationem amplissimam esse comprobatur exemplis titulorum sepulcralium iam allegatis nec non eiusmodi locis: Thuc. V 21, 3 βουλόμενος εἰδέναι, εἰ ἔτι μετακινητὴ εἴη ἡ ὁμολογία· — *Deuteronomion* 19, 14 Οὐ μετακινήσεις ὅρια τοῦ πλησίον = *Mos. et Rom. leg. coll.* XIII 1, 1 *Non transmovebis terminos proximi tui* = *Vulg. Non assumes et transferes terminos proximi tui;* — Paulus, *Sent.* V 19a = *Dig.* XLVII 12, 11 *Rei sepulchrorum*

1) Ulpianus, *Dig.* XI 7, 2, 2. — Lenel l. l.

2) Ulpianus, *Dig.* XLVII 12, 3 pr. — SC apud Ulpianum, *Dig.* XI 7, 12, 1 *Senatus consulto cavetur, ne usus sepulchrorum permutationibus polluatur, id est ne sepulchrum aliae conversationis usum accipiat* = *Bas.* LIX 1, 9 Οἱ τάφοι εἰς ἑτέραν χρῆσιν οὐ μεταποιοῦνται.

3) Labeo apud Paulum, *Dig.* XLVII 10, 27.

4) Celsus apud Ulpianum, *Dig.* XLVII 12, 2.

5) Venuleius, *Dig.* XLIII 24, 22, 4.

6) Imp. Alexander in rescripto VI Non. Nov. a. 223 *Cod. Iust.* III 44, 4 *scire debes... si familiare fuit, ius eius ad omnes heredes pertinere nec divisione ad unum heredem redigi potuisse.* — Imp. Gordianus in rescripto III Kal. Mart. a. 240 *Cod. Iust.* IX 19, 1 *Res religioni destinatas, quin immo religionis effectas, scientes qui contigerint et emere et distrahere non dubitaverint, tametsi iure venditio non subsistat, laesae tamen religionis in crimen inciderunt.* — Imp. Philippus in rescripto VI Kal. Dec. a. 245 *Cod. Iust.* III 44, 9 *Locum quidem religiosum distrahi non posse manifestum est.* — *Gnomon* τοῦ ἰδίου λόγου § 2 τάφους ἀκαταχρηματίστους [πω]λε[ῖν οὐδ]ενὶ ἐξὸν ἢ μόνοις Ῥωμαίοις. Cf. Egon Weiss, Aegyptus. XIII 1933 p. 299—304.

violatorum, si corpora ipsa extraxerint vel ossa eruerint, ... = *Bas.* LX 23, 11 Οἱ τὰ λείψανα ἢ τὰ ὀστᾶ μετακινήσαντες[1]).

In v. 6 τὸν αἰῶνα accusativo temporis spatium certum ac determinatum, non immensum aut perpetuum exprimi et ex εἰς praepositione non posita et inde sequitur, quod in edicto res humanas ac terrenas ordinanti incolumitas sepulcrorum in infinitum tempus ratione sana postulari vix poterat. Ac primum quidem τὸν αἰῶνα accusativo simili modo atque Caesar in v. 6 utuntur e. gr. Lycurgus, *in Leocr.* 62 τὸν αἰῶνα ἀοίκητός ἐστιν (sc. ἡ Τροία)· — Isocrates, *Paneg.* 46 ἡ δ' ἡμετέρα πόλις ἅπαντα τὸν αἰῶνα τοῖς ἀφικνουμένοις πανήγυρίς ἐστιν· — Epicurus, *ep.* 1, 46 ed. Usener p. 8, 1—2 κινοῦνταί τε συνεχῶς αἱ ἄτομοι τὸν αἰῶνα. Quibus locis τὸν αἰῶνα accusativo temporis spatium, per quod aliqua res exstet, significari patet. Quam ob rem Caesarem τὸν αἰῶνα accusativo in v. 6 adhibito, ut sepulcra bustaque tamdiu, quamdiu ipsorum viribus stent neque vetustate aut tempestatibus labantur, immutata serventur, instituere intellegi posse videtur.

Sed cum eiusmodi spatium incertum nec satis definitum sit cumque ob tale praeceptum sepulcra ruinosa ne refici quidem liceat ac potissimum propter crebriorem atque usitatiorem significationem τοῦ αἰῶνος vocabuli explicatam apud [Aristotelem] *de caelo* I 2 p. 279 a, 23—25 τὸ γὰρ τέλος τὸ περιέχον τὸν τῆς

[1]) Commentatores μετακινέω verbum angustius interpretantur: C. p. 256 ... *de transporter un corps enseveli — le déplacement illicite d'un mort* — eumque sequuntur: Abel p. 568 *changer d'endroit,* Braun p. 8 Carcopino p. 81 Cuq 1932 p. 114 Seston p. 206 *déplacer*; Barnes p. 395 *to remove their bodies;* Cook p. 86 *to change their place;* Lagrange 1930 p. 571 Zeiller p. 572 *un transfert quelconque*; Zancan p. 54 μετακινεῖν *e* μετατιθέναι *son ...equivalenti;* — de vi adhibita cum Cuqio 1930 p. 392 cogitant: Brown p. 3 *to forcibly disturb them;* Corradi p. 57 *la rimozione (con violenza);* Zulueta p. 185 *to disturb them;* — varie verbum illud explicat Tonneau: p. 559—560 *enlever ou détruire*, p. 562 *de troubler le repos des défunts d'une main violente,* p. 562[1] *troubler, bouleverser.* — Interpretatio Cuqii 1932 p. 114[1] et p. 121 μετακινεῖν *contrectandi* verbo respondere arbitrati ratione huius verbi in *Basilicis* translati redarguitur: *Cod. Theod.* IX 17, 4 = *Cod. Iust.* IX, 19, 4 *qui corpora sepulta aut reliquias contrectaverint* = *Bas.* LX 23, 14 οἱ τὰ σώματα ψηλαφῶντες τὰ παραδοθέντα ἤδη τελείαι ταφῆι.

ἑκάστου ζωῆς χρόνον... αἰὼν ἑκάστου κέκληται vel apud Hesychium rec. Schmidt I p. 90 αἰών· ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων, ὁ τῆς ζωῆς χρόνος vel in *Etymologico Gudiano* ed. Sturzius p. 24 αἰὼν δὲ λέγεται ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἑκάστου ζωή, Caesarem, ut sepulcra bustaque per spatium vitae humanae inter longissimum brevissimumque medium apud plerosque sumptum integra maneant, sancire velle vero propius videtur esse.

Minus maiusve spatium vitae humanae ab aliis Heraclitum secutis numero triginta, ab aliis centum et octo annorum determinatum esse in Hesiodi versibus frg. 171 ed. Rzach explanandis tradit Plutarchus, *de def. orac.* 11 p. 415 E οἱ μὲν 'ἡβώντων' ἀναγιγνώσκοντες ἔτη τριάκοντα ποιοῦσι τὴν γενεὰν καθ' Ἡράκλειτον (Diels, *Frg. d. Vors.* I 1922 A 19 p. 76, 5—7), ἐν ὧι χρόνωι γεννῶντα παρέχει τὸν ἐξ αὑτοῦ γεγεννημένον ὁ γεννήσας· οἱ δὲ 'γηρώντων' πάλιν οὐχ 'ἡβώντων' γράφοντες ὀκτὼ καὶ ἑκατὸν ἔτη νέμουσι τῆι γενεᾶι· τὰ γὰρ πεντήκοντα καὶ τέσσαρα μεσούσης ὅρον ἀνθρωπίνης ζωῆς εἶναι.

Ex quibus duabus de minore amplioreve longitudine vitae humanae doctrinis Caesarem, aliter atque Horatium Nestoris vitae annos *c.* II 9, 13 *ter aevo functus* verbis circumscribentem, eam, quae vitae humanae maiorem numerum annorum tribuat, in suum usum convertere verisimillimum est; namque eum etiam in saeculi longitudine stabilienda longius spatium, a M. Terentio Varrone constitutum[1]), a C. Ateio Capitone ludorum saecularium faciendorum causa computatum[2]), centum et decem annos complectens sumpsisse constat; quod spatium sibylla definit apud Phlegontem, *macrob.* 4 et Zosim. II 6

[1]) Augustinus, *de civitate Dei* XXII 28 *M. Varro ponit in libris, quos conscripsit de gente populi Romani, cuius putavi verba ipsa ponenda: „Genethliaci quidam scripserunt, inquit, esse in renascendis hominibus quam appellant* παλιγγενεσίαν *Graeci; hac scripserunt confici in annis numero quadringentis quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem".*

[2]) Cf. e. gr. Jörs s. v. *Ateius,* RE II 1896 p. 1904. — Gardthausen I 2 p. 1008; II 2 p. 618[20]. — E. Diehl, *Das saeculum, seine Riten und Gebete.* Rhein. Mus. f. Philol. N. F. LXXXIII 1934 p. 255—272 et 348—372 p. 350—351.

agere volent, cuius iustissima causa esse videbitur, ei agendi potestatem faciam.

A praetore urbano Caesareque actionem sepulcri violati pluribus accusatoribus dandam esse censens discedit Labeo apud Ulpianum, *Dig.* XLVII 12, 3, 9 *Si ad plures ius sepulchri pertineat, utrum omnibus damus actionem an ei, qui occupavit? Labeo omnibus dandam dicit recte, quia in id, quod uniuscuiusque interest, agitur.*

In quolibet homine et in uno accusatore ad actionem sepulcri violati admittendo cum edictis et praetoris et Caesaris congruunt tituli sepulcrales et Graeci Asiae[1]) et Latini Italiae[2]).

Ad delictum in v. 7 καταλελυκότα participio expressum significandum in contextibus Latinis varia verba adhibentur[3]): Cic. *de leg.* II 26,64 *ne quis ea deleat.* — M. Antonius in lege coloniae Genetivae Iuliae sive Ursonensis a. 710/44 CIL II suppl. 5439 = Dessau 6087 = Bruns Gradenwitz[7] n. 28 col. 2,8—9 LXXIII p. 127 *Itque quot inaedificatum erit IIvir aedil(is)ve dimoliendum curanto.* — Liv. XXXI 30,5 *omnia sepulcra monumentaque diruta esse.* — Ulpianus, *Dig.* XLVII 12,1 *Si sepulchrum quis diruit* = *Bas.* LX 23,2 Ὁ καταστρέφων μνημεῖον. — Imp. Constantius in rescripto VII Kal. Iul. a. 340 *Cod. Theod.* IX 17,1 = *Cod. Iust.* IX 19,2 *Si servus in demoliendis sepulchris fuerit apprehensus* = *Bas.* LX 23,12 Ἐὰν οἰκέτης τάφον καταλύσηι[4]). — Imp. Constantius in rescripto V Kal. Apr. a. 349 *Cod. Theod.* IX 17,2 *Eadem autem poena, qui dissiparunt... teneantur.* — Imp. Constantius A. et Iulianus Caes. in rescripto a. 356 *Cod. Theod.* IX 17,3 *Quosdam comperimus lucri nimium cupidos sepulchra subvertere.*

1) Stemler l. l. p. 67—68.

2) E. gr. CIL V 8305 = Dessau 8240 *Si quis commiserit, ... [ei]us rei persecutio cuilibet de populo datur.* — CIL VI 10284, 7—8 saec. p. Chr. III *alioquin sit facultas cuicumque ex familia nostra adeundi per querellam pontifices.* — Theodor Mommsen, *Römisches Staatsrecht*[3]. II 1, 1887 p. 71[4].

3) Nonnulla exempla laudat C. p. 249.

4) Ex hoc *Basilicorum* loco in exemplari Latino edicti *demoliendi* verbum adhibitum esse concludere vult Wenger p 374 et 387.

— Imp. Constantius in edicto Id. Iun. a. 357 *Cod. Theod.* IX 17,4 = *Cod. Iust.* IX 19, 4, 1 *sepultos spoliant destruendo.*

Ad καταλύω verbum reddendum in *Vulgata* ponitur *destruendi* verbum novies, *dissolvendi* quater, *solvendi* bis, in CGL *destruendi* verbum bis[1]), *diruendi* semel[2]), *dissolvendi* semel[3]).

Ex quibus quod verbum Latinum in contextu Latino edicti usurpatum sit, certo decidi non posse patet.

In v. 9 ἐξερριφφότα participio duorum, *effodiendi* et *eruendi*, verborum significationes perinde atque Latino *eiciendi* verbo comprehendi ex Labeonis apud Ulpianum verbis apparet, *Dig.* XI 7, 8 pr. *Ossa quae ab alio illata sunt vel corpus an liceat domino loci effodere vel eruere sine decreto pontificum seu iussu principis, quaestionis est: et ait Labeo exspectandum vel permissum pontificale seu iussionem principis, alioquin iniuriarum fore actionem adversus eum qui eiecit.*

Ad notionem in v. 9 ἐκρίπτω verbo expressam significandam saepius ἐκβάλλω verbum usurpatur, e. gr. *Bas.* LIX 1,4 Ἐὰν δὲ ὁ τοῦ τόπου δεσπότης παρὰ κέλευσιν ἱερέως ἢ κέλευσιν βασιλέως ἐκβάληι τὸν ἐξ ἄλλου ταφέντα..., vel in titulo Cilicio apud Heberdey-Wilhelm l. l. n. 94 D[4]) ἐὰν δέ τις ἐμὲ] ἐντεῦθεν ἐγβάληι[5]).

V. 10—11 μετατεθεικότα. a) Ad corpora perpetuis sepulturis tradita transferenda aetate liberae rei publicae venia in Urbe collegii pontificum, in provinciis proconsulum impetranda opus fuisse atque eum morem etiam aetate imperatoria observatum esse demonstratur et Plinii ad Traianum epistula X 68 (73) *Petentibus quibusdam, ut sibi reliquias suorum, aut propter iniuriam vetustatis, aut propter fluminis incursum aliaque his similia quaecunque secundum exemplum proconsulum transferre permitterem, quia sciebam in urbe uostra ex eiusmodi caussis collegium pontificum adiri solere, te, Domine, Maximum Ponti-*

1) II 46, 15. 16. 2) II 342, 4. 3) III 76, 43.

4) Keil l. l. p. 533.

5) Brown p. 27 ἐξερριφφότα *corresponds to* ἐκθάπτω *freqent in Asia Minor inscriptions.*

ficem, consulendum putavi, quid observare me velis, — et titulo sepulcrali CIL VI 1884 = Dessau 1792 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 172, 58 p. 385—386 *abscessit Selinunte... reliquiae treiectae eius... ex permissu collegii pontific(um) piaculo facto...* (a. p. Chr. 130)[1]). Ius permittendi, ut corpora sepulta transferrentur, etiam tribunis plebis fuisse docet titulus CIL VI 3, 20683 = Dessau 8389 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 172, 50 p. 386 *isdem corporibus tralatis perm(issu) trib(unorum) pl(ebis).*

b) Ex formis sollemnis κηδεύω verbi in vv. 8. 12. 18 usurpatis et ex circumstantiis modi in v. 10 δώλω πονηρῷ, in v. 11—12 ἐπ' ἀδικίᾳ τῇ τ. κ. participio v. 10—11 μετατεθεικότα adiectis Caesarem edicto suo incolis Palaestinae ius praebere colligendum est, ut corpora mortua nondum humata vel tantummodo *ad tempus alicui loco commendata*[2]) libere nulloque adhibito modo transferantur, corpora autem rite funerata atque *perpetuae sepulturae tradita*[2]) non aliter nisi ita, ut dolus malus et mortuorum iniuria absint. Tali veniae liberali enuntiatum vv. 19—20 καθόλου μηδενὶ ἐξέστω μετακεινῆσαι non repugnat, cum μετακεινῆσαι idem quod *„in deterius mutare"* valere intellegendum sit.

c) Id, quod Labeo apud Ulpianum, *Dig.* XI 7, 8 pr. de corporibus non nisi venia pontificum vel principis impetrata effodiendis ossibusve eruendis scribat, etiam ad corpora transferenda pertinere apertum est. Inde, quod Labeo pontifices et principem distinguit, concludendum est: primum verba Labeonis scripta esse, priusquam Caesar Augustus Pontifex Maximus creatus esset, ideo ante pr. Non. Mart. a. 742/12[3]), dein corpora perpetuae sepulturae tradita post a. 727/27 transferri non potuisse in Italia, Romae, in provinciis senatoriis nisi permittentibus pontificibus, in provinciis imperatoriis nisi iubente principe.

d) Posteriore aetate imperatoria corpora nondum funerata transferri licere expressim commemorant Septimius Severus et M. Aurelius apud Ulpianum, *Dig.* XLVII 12, 3, 4 *Non perpetuae sepulturae tradita corpora posse transferri edicto divi Severi continetur... divus tamen Marcus rescripsit nullam*

[1]) Alia titulorum exempla laudat C. p. 250[1].
[2]) Paul., *Sent.* I 21, 4.
[3]) CIL I[2] 1 p. 311.

poenam meruisse eos, qui corpus in itinere defuncti per vicos aut oppidum transvexerunt; — item Impp. Diocletianus et Maximianus in rescripto VIII Id. Dec. a. 287 *Cod. Iust.* III 44, 10 *Si necdum perpetuae sepulturae corpus traditum est, translationem eius facere non prohiberis.*

e) Ius licentiae corporum rite humatorum transferendorum impertiendae temporibus imperatoriis propter pontificatum maximum cum principatu coniunctum imperatoris fuisse demonstrat Plinii ad Traianum ep. X 68 (73). Quod ius Traianus ad Plinium legatum defert ep. X 69 (74) *Durum est iniungere necessitatem provincialibus pontificum adeundorum, si reliquias suorum propter aliquas iustas causas transferre ex loco in alium locum velint. Sequenda ergo potius tibi exempla sunt eorum, qui isti provinciae praefuerunt, et ut causa cuique, ita aut permittendum aut negandum.*

Ius veniae dandae, ut corpora funerata ex provinciis Romam transferrentur, imperatores sibi retinuisse coniciendum est ex titulo aetatis Imp. M. Aurelii CIL VI 8878 = Dessau 1685 *def(uncto) Carnunt(i)... quem funeravit Fl. Ampelis coniux carissima et reliquias eius permissu imp. ipsa pertulit consecravitque...*

Ut corpora rite sepulta in provinciis ex aliis locis in alia transferrentur, permittendi facultates penes eos, qui provinciis praeessent, fuisse apparet ex titulo Thubursici Numidarum reperto[1]): Stéphane Gsell, *Inscriptions latines de l'Algérie* I 1922 n. 1363 = Dessau 7742 a, 12—15 *permissu praesidis a Karthagine de studio relatis reliquiis,* et ex rescripto Imp. Antonini VII Kal. Nov. a. 213 *Cod. Iust.* III 44, 1 *Si vi fluminis reliquiae filii tui continguntur vel alia iusta et necessaria causa intervenit, aestimatione rectoris provinciae transferre eas in alium locum poteris.*

Cuius rescripti rationem habere videtur Paulus, *Sent.* I 21, 1 *Ob incursum fluminis vel metum ruinae corpus iam perpetuae sepulturae traditum sollemnibus redditis sacrificiis per noctem in alium locum transferri potest.*

Ius eiusmodi potestatis faciendae praesidibus provinciarum adimitur atque imperatoribus reservatur rescripto Imppp. Gra-

[1]) C. p. 250[2].

tiani Valentiniani Theodosii IV Kal. Mart. a. 386 *Cod. Iust.* III 44, 14 *Nemo humanum corpus ad alterum locum sine Augusti adfatibus transferat.*

Quid in v. 12 κάτοχος vox significet, explicatur et verbis Hesychii, iam a Froehnero teste Cumontio p. 251 allatis: κάτοχοι· λίθοι οἱ ἐπὶ μνήμασι τιθέμενοι, et titulo Attico IG III 2, 1425 a p. 301 Ἄν τις ὀρύσσῃ μοι: ἀπὸ τοῦ κατόχου δύ:ο πόδες ὀπίσω με:ταβάτω[1]). In quo titulo κάτοχος vocabulo terminum areae sepulcri denotari apertum est.

Apud Romanos terminos sepulcrorum cippis signatos esse constat[2]), e. gr. Hor. *sat.* I 8, 12—13 *mille pedes in fronte, trecentos cippus in agrum : hic dabat,* Fest.-Paul. ed. L. p. 456, 26—31 *<Sepul> chrum est... <locus, in quo> : mortuus sepultus est... [h]isque cippis... designatus est.*

Etiam in Graecis titulis sepulcralibus termini sepulcrorum saepius commemorantur, e. gr. in Atticis IG II 1079—1087. 1091. 1092 ὅρος μνήματος, 1093 ὅρος σήματος, 1088. 1089 ὅρος θήκης, 1090 ὅρος θηκῶν, in titulis Coi insulae: Dittenberger, *Syll.*[3] n. 1120 ὅρος θηκαίων, in titulis Chalcide Euboeae repertis IG XII 9, 955, 2—4 [ἐπι]κατάρατος, ὅστ[ις]... μεταθήσει ὅρους ἐξ ὅρων...· item IG XII 9, 1179, 14—18 = Dittenberger, *Syll.*[3] n. 1240[3]).

Apud Hebraeos sepulcra in terram fossa cippis terminata esse consentaneum est atque ratione comprobatur, qua Abraham fundum in sepulcrum Sarrae uxoris emit: *Gen.* 23.

Apud Iudaeos quidem Palaestinenses, ut termini sepulcrorum ipsorum, cum plerumque rupibus inciderentur, cippis vel lapidibus defixis signarentur, vix fieri potuisse apertum est, etiamsi mensurae eiusmodi monumenti saxei in magistrorum Iudaicorum praeceptis, quae *Talmud* vocantur, exacte definiuntur; namque in legibus, quae *Mischna* dicuntur, ut cella sepulcri de petra excisi quaternarum ulnarum et senarum sit, praescribitur[4]).

---

[1]) Paul Mazon apud Carcopino p. 78[2]. — Zulueta p. 192.

[2]) Samter s. v. *Cippus*, RE III 1899 p. 2564. — Bannier s. v. *Cippus*, Thes. L. L. III p. 1078.

[3]) De terminatis sepulcris Asiae Minoris agit Keil l. l. p. 547—548.

[4]) *Die Mischna.* Text, Übersetzung und ausführliche Erklärung. Mit eingehenden geschichtlichen und sprachlichen Einleitungen und textkri-

Sed ut iter ad monumentum aditum praebens pateat atque ut apud sepulcrum ad exsequias celebrandas area modii fere frumenti serendi capax relinquatur, in iisdem legibus sancitur[1]).

Quin latitudines illorum itinerum et fines eiusmodi fororum sive arearum sepulcralium aliquo modo, probabilissime cippis, etiam apud Hebraeos disignata sint, vix dubium esse potest. Quibus de causis et cum Caesarem in v. 12 κατόχους voce usum de rebus ad sepulcra pertinentibus non transferendis cogitavisse manifestum sit, illo vocabulo cippos ad itinera foraque sepulcralia determinanda positos denotari optime etiam cum sepulcris saxeis Iudaeorum Palaestinensium convenit.

Ex quibus, imprimis ex locutionibus titulorum Euboicorum cum *Deuteron.* 19, 14 οὐ μετακινήσεις ὅρια τοῦ πλησίον et cum vv. 12—13 κατόχους... μετατεθεικότα comparatis Caesarem hac locutione usum terminos sepulcrorum translatos in animo habuisse perspicuum fit[2]).

In vv. 12—13 λί:θους vocabulo lapides in monumenta sepulcralia inaedificati significari intellegendi sunt, qualium mentionem faciunt e. gr. Paulus, *Dig.* VI 1, 43 *Quae religiosis adhaerent, religiosa sunt et idcirco nec lapides inaedificati postquam remoti*

---

tischen Anhängen... Hrsg. von G[eorg] Beer, O[scar] Holtzmann, I[srael] Rabin. — *Baba batra („Letzte Pforte" des Civilrechts).* Text, Übersetzung und Erklärung. Nebst einem textkritischen Anhang von Walter Windfuhr. Giessen 1925. VI 8, 4 p. 64—65: *Verkauft jemand einem anderen einen Platz, damit er sich [darauf] eine Grabstätte anlege;* || *und ebenso: Übernimmt jemand von einem anderen, ihm eine Grabstätte anzulegen,* || *so mache er das Innere der [Grab]kammer [im Ausmasse von] vier Ellen zu sechs.* ||

[1]) Ibid. VI 7 b p. 62—63: *Der Aufstellungsplatz [des Trauergefolges umfasst] nach Aussage der Richter von Sepphoris eine Fläche von vier Qab [Aussaat].* — *Qab* mensuram explicat Windfuhr l. l. p. 63: *1 Qab hat etwa 2 Liter.*

[2]) Plerique commentatores auctore Cumontio κατόχους titulos esse percipiunt. — Vocabulo illo saxa grandia in Palaestina ad sepulcra claudenda advolvi solita, e. gr. apud Matth. 27, 60. 66; 28, 2; Marc. 15, 46; 16, 3. 4; Luc. 24, 2; Ioh. 11, 38. 39. 41; 20, 1 commemorata, significari, id, quod auctore Kurt von Fritz existimat Wenger p. 388[1]. 390—391, item Zulueta p. 186, μετατίθημι verbo cum κατόχους voce coniuncto refutatur, cum eiusmodi moles vix quisquam transferre posset.

sunt vindicari possunt; — idem *Dig.* XLVII 12,4 *lapides inde* (sc. ex sepulcris hostium) *sublatos in quemlibet usum convertere possumus;* — Imp. Constantius in edicto Id. Iun. a. 357 *Cod. Iust.* IX 19, 4, 1 *Si quis igitur de sepulchro abstulerit saxa;* — Imp. Iulianus in edicto prid. Id. Febr. a. 363 *Cod. Iust.* IX 19,5 pr. *lapidem hinc movere.*

a) Eadem locutio, quae in vv. 14—15 κριτήριον ἐγὼ κελεύω γενέσθαι, usurpata est iam in titulo Delphico inter annos a. Chr. 101—96 posito: Colin, *Fouilles de Delphes* III 4, 1922 n. 37 C, 25 ...κριτήριον γένηται.

b) Qua locutione Latinam *iudicium ego iubeo fieri* reddi SC de Asclepiade Clazomenio sociisque a. 676/78 facto utraque lingua scripto comprobatur: IG XIV 951 = CIL I²2, 588 p. 468—471 = Bruns-Gradenwitz⁷ n. 41 p. 176—180, 4 *utei ibei iudicium de eis rebus fiat. Sei qua [iudicia ... facta sunt, ... utei ...]... de integro iudicium ex s. c. fiat* = 20 ὅπως ἐκεῖ τὸ κρητήριον περὶ τούτων τῶν πραγμάτων γίνηται. εἴ τινα κριτήρια ...γεγονότα ἐστίν, ... ὅπως ... ἐξ ἀκεραίου κριτήριον κατὰ τὸ τῆς συνκλήτου δόγμα γίνηται.

c) Iudicium constituendum, quod Caesar magistratum ipsi obnoxium facere iubeat, ei actionis parti respondere apertum est, quam praetor urbanus in edicto perpetuo *iudicum dabo, actionem dabo, agendi potestatem faciam* locutionibus significat[1]. — Κριτήριον = Lat. *iudicium* nominibus hoc loco consilium iudicum denotari locutione demonstratur adhibita in edictis Cyrenaeis IV 66 συνβούλιον κριτῶν παρέχειν ὀφείλει (sc. ὃς ἂν τὴν ἐπαρχήαν διακατέχηι). Eadem significatione κριτήριον usurpatum est in locutione ib. V 113—114 ἐπιστάτης κριτηρίου, cum *causam* exprimat ib. I 20—21 ἐν τοῖς θανατηφόροις τῶν Ἑλλήνων κριτηρίοις = *in capitalibus Graecorum causis.*

[1]) Locutionem *iudicium dabo* explanat Rudolf Leonhard s. v. *Iudicium*, RE IX 2, 1916 p. 2479 *ich werde eine Richterbestellung gewähren*, locutionem *iudicium facere* Gerhard Beseler, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. LII 1932 p. 292—293 *den Rechtszustand iudicium schaffen ... Der Augenblick, in welchem iudicium fit, heisst litis contestatio.*

d) Cum ab altera parte edicto Caesaris omnes Palaestinae incolae tenerentur, ab altera homines variarum nationum et religionum propriis iudiciis usos esse certum sit, quin iudicium magistratui ex hoc edicto faciendum aliud sit, si reus civis Romanus sit, aliud, si homo Graecus, aliud, si Iudaeus, aliud, si Samaritanus, dubitari nequit. Atque Iudaeum quidem sepulcri violati aut reliquiarum iniuriis affectarum reum coram iudiciis, quae συνέδρια vocantur, iudicandum fuisse manifestum est[1].

a) In vv. 15—17 καθάπερ περὶ θεῶν, εἰς τὰς τῶν ἀνθρώπων θρησκείας locutiones ad genus iudicii a Caesare in hominem sepulcri violati aut iniuriae funeratis illatae reum fieri iussi accurate definiendum positas esse apparet.

b) καθάπερ π. θ. circumstantia comparativa Caesar mortuos rite sepultos plane cum deis aequiperat. Qua in re Caesar sese ad illas doctrinas opinionesque applicat, quibus homines antiqui, praesertim disciplinae Orphicae sectatores, Homeri de sortibus mortuorum fabulis reiectis sibi defunctum deum fieri persuadebant. Ac testimoniis opiniones illas illustrantibus iam multifariam compositis[2] adici possunt e. gr. Graeca: tituli Thurini IG XIV 641,9 ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς δ' ἔσηι ἀντὶ βροτοῖο, ib. 642,4 θεὸς ἐ[γ]ένου ἐξ ἀνθρώπου· — titulus

[1]) Brown p. 13. — Rückert s. v. *synedrium*, Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon². XI 1899 p. 1098—1104. — H. L. Strack s. v. *synedrium*, Realencyklopädie für protestantische Theologie u. Kirche. XIX 1907 p. 226—229.

Ex tituli commentatoribus κριτήριον ἐ. κ. γ. locutione significari censent: Cuq 1930 p. 392, 1932 p. 114 Seston p. 206 Corradi p. 57 Brown p. 2 Cook p. 86 Zulueta p. 185 idem, quod *consilium iudicum constituendum;* — Cumont p. 253 Abel p. 568 idem, quod *reum in iudicium vocandum;* — Wenger p. 394 *Das κρ. ἐ. κ. γ. muss dann aber auf das nomen accipere gehen;* — Barnes p. 395 *sententiam pronuntiandam;* — Carcopino p. 81 Braun p. 9 Zeiller p. 751 *reum condemnandum.*

[2]) Fustel de Coulanges l. l. 12 p. 16—20. — Steuding s. v. *Inferi*, Roscher, Lex. d. gr. u. röm. Mythol. II 1, 1890—94 p. 242. 244. — Albrecht Dieterich, *Nekyja. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse.* Leipzig 1893 p. 89. — Walter F. Otto, *Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens. Eine Untersuchung zur Religion der Griechen, Römer und Semiten und zum Volksglauben überhaupt.* Berlin 1923 p. 53. — Cuq 1930 p. 399.

Pergamenus n. 576, 5—8 ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη μ[ε]τὰ δαίμονας ἄλλους· ἦλ[υ]θε σή, ναίεις δ' ἐν μακάρω[ν] δαπέδωι· ἵλαθι καί μοι ὄπαζε νόσων ἄκος ὡς τὸ πάροιθεν· νῦν γὰρ θειοτέρην μοῖραν ἔχεις βιότο[υ]· — titulus Thasius ed. Th. Macridy, *Un hiéron d'Artemis Polo à Thasos.* Jahrbuch des Kaiserl. deutschen archäologischen Instituts. XXVII 1912 p. 1—19 p. 10 n. 6 Ἱερεὺς Διὸς Σεβαστοῦ Αὖλος Πόπιλλιος Θρασέας, τὴν σύνβιον Ἑρμιόνην Ἀρχελάου, πρόμυστιν, θεὰν ἐπιφανῆ· — titulus Mesembriacus ed. Gawril I. Kazarow, *Grabstele von Mesembria.* Jahreshefte des österr. archäolog. Institutes. XXVI · 1930 p. 111—114 Ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμε Ἑκάτη θεὸς ὡς ἐσορᾶις. ἤμην τὸ πάλαι βροτός, νῦν δὲ ἀθάνατος καὶ ἀγήρως Ἰουλία Νεικίου θυγάτηρ μεγαλήτορος ἀνδρός· — Pap. Flind. Petr. II 13, 19 ed. Stanislaus Witkowski, *Epistulae privatae Graecae*². Lipsiae 1911 n. 8,7 καὶ ζῶντός σου καὶ εἰς θεοὺς ἀπελθόντος.

Latinis testimoniis opiniones illas exprimentibus addi licet haec: CIL VI 1417 = Dessau 2940 *Manes colamus, namque opertis Manibus divin[a] vis est ae[vi]terni temporis;* — VI 2160 = Dessau 4947 *D. M. in hoc tumulo iacet corpus exanimis (!), cuius spiritus inter deos receptus est;* — VI 7581 = Dessau 7804 *Deae sanctae meae Primillae Medicae;* — VI 35887 = Dessau 8168 = Diehl, *Altl. Inschr.* 543, 2—3 . . . *sein est terra dea, ego sum dea, mortua non sum;* — I 1241 = X 4255 = Dessau 7999 *P. Octavi A. l. Philom[usi] ossa heic sita sunt, deis inferum parentum sacrum.*

Praesertim extrema liberae rei publicae Romanae aetate animos hominum inclinavisse, ut cum alios mortuos tum optime meritos deos fieri crederent, haud paucis testimoniis demonstratur[1]). Ac maxime homines illius aetatis ad mortuos aeque ac deos colendos propensos fuisse illustratur honoribus divinis Caesari dictatori post mortem tributis, quos memoriae tradiderunt Cicero, *Phil.* II 43, 110, imprimis verbis: *Quem is honorem maiorem consecutus erat, quam ut haberet pulvinar, simulacrum, fastigium, flaminem? Est ergo flamen, ut Iovi, ut*

[1]) Argumenta ad homines defunctos in deorum concilio collocatos spectantia confert Martin Percival Charlesworth, *Some Observations on Ruler-Cult, especially in Rome.* The Harvard Theological Review. XXVIII 1, January 1935 p. 6—44 p. 22—26.

Marti, ut Quirino, sic divo Iulio M. Antonius; — Suetonius, *Caes.* 88 *Periit sexto et quinquagensimo aetatis anno atque in deorum numerum relatus est, non ore modo decernentium, sed et persuasione volgi;* — Plutarchus, *Caes.* 67 ἡ δὲ σύγκλητος . . . Καίσαρα μὲν ὡς θεὸν τιμᾶν ἐψηφίσατο· — Dio Cass. XLVII 18. 19.

Lex publica, qua omnes, ut Caesarem deum factum esse crederent, tenerentur, probabilissime auctore Rufreno, tribuno plebis, mense Decembri anni 711/43 scita est[1]), cuius praecipuum argumentum traditum est titulo Aesernino CIL IX 2628 = Dessau 72 *Genio deivi Iuli parentis patriae, quem senatus populusque Romanus in deorum numerum rettulit.*

Ac prae ceteris Caesarem, Divi filium, divinitatem patris sui propagavisse cum alia testimonia[2]) tum verba eius ex commentariis de vita ipsius apud Plinium, *nat. hist.* II 94 servata ostendunt: *Eo sidere significari vulgus credidit Caesaris animam inter deorum inmortalium numina receptam.*

Patrem suum deum factum esse atque honores aeternos adeptum Caesar filius profert apud Dionem Cass. LIII 9, 5 ἐκεῖνος μὲν γὰρ καὶ ἰσόθεος ἀπεδείχθη καὶ τιμῶν ἀιδίων ἔτυχεν.

Sed inter Romanos honorem homini mortuo debitum a deorum cultu acerrime distinguit ac seiungit Cicero, *Phil.* I 6, 13 *adduci... non possem, ut quemquam mortuum coniungerem cum immortalium religione.*

Antiquitus mortuos etiam apud Hebraeos deorum instar cultos esse colligendum est ex formis sepulcrorum in Palaestina servatorum[3]) et ex ritibus mortuos sepeliendi[4]) et ex locis VT, e. gr. I *Sam.* 28,3—20, imprimis 28,13 θεοὺς ἑόρακα ἀναβαίνοντας ἐκ τῆς γῆς· — *Tob.* 4,17 ἔκχεον τοὺς ἄρτους σου ἐπὶ τὸν τάφον τῶν δικαίων[5]).

[1]) Édouard Cuq s. v. *Lex Rufrena,* Daremberg et Saglio Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. III 2, 1904 p. 1162. — Münzer s. v. *Rufrenus,* RE 2. Reihe 1. Halbbd. 1914 p. 1200—1201. — E. Weiss s. v. *Lex Rufrena,* RE XII 2, 1925 p. 2413.

[2]) Gardthausen II 1 p. 24—25.

[3]) Adolphe Lods, *Israël des origines au milieu du VIIIᵉ siècle.* Paris 1932 p. 132—135.

[4]) Lods l. l. p. 257—264. 550.

[5]) Lods l. l. p. 260.

Quem antiquum ac popularem cultum mortuorum a sacerdotibus cultoribusque Unius Dei Iudaeorum impugnatum ac repressum esse demonstrant e. gr. verba *Iob* 14, 7—12, imprimis 10—11 ἀνὴρ δὲ τελευτήσας ᾤχετο, πεσὼν δὲ βροτὸς οὐκέτι ἔστιν[1]).

In NT mortui a Deo similiter atque apud Ciceronem vehementer separantur apud Matth. 22, 32 οὐκ ἔστιν θεὸς νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων, Marc. 12, 27 οὐκ ἔ. ὁ θ. ν. ἀ. ζ., Luc. 20, 38 θεὸς δὲ οὐκ ἔ. ν. ἀ. ζ.

c) Locutioni a praetore in edicto perpetuo adhibitae c. XVI 2 *in eum in factum iudicium dabo* in edicto Caesaris κριτήριον ... εἰς τὰς ... θρησκείας locutio respondet. Numero plurali θρησκείας variae religiones variorum Palaestinae incolarum, Iudaeorum, inter hos Pharisaeorum et Sadducaeorum, Samaritarum, Graecorum, Romanorum, significantur. In vv. 15—17 θρησκεία vox alio sensu usurpata est atque in v. 3, nempe eodem, quo e. gr. *Act. Ap.* 26,5 κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἵρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας ἔζησα Φαρισαῖος = *Vulg. secundum certissimam sectam nostrae religionis vixi Pharisaeus.* Qua de causa τῶν ἀνθρώπων gen. possessivum esse patet[2]). Quo vocabulo mixti Palaestinae incolae simili modo notantur atque Graeci civesque Romani in edictis Cyrenaeis I 17—18 ἂν γε εὐπορία τοιούτων ἀνθρώπων ἦι[3]).

[1]) Alios locos laudat Lods l. l. p. 552² et idem: *Des prophètes à Jésus. Les prophètes d'Israël et les débuts du Judaïsme.* Paris 1935 p. 144. 392—393.

[2]) τῶν ἀνθρώπων gen. subiectivum esse interpretatur Paul Màzon apud Carcopino p. 82³, de religionibus, quas homines erga mortuos observent, cogitans. Omnes fere ceteri commentatores illam formam gen. obiectivum esse arbitrantur: C. p. 253, Abel p. 568 *comme si ce qui s'adresse à la religion des hommes (des Mânes) s'adressait aux dieux mêmes;* — Carcopino p. 81, Braun p. 8—9, Seston p. 206, Zeiller p. 571 vertunt: *quand il s'agit des religions dont les hommes sont l'objet;* — Cuq 1930 p. 392 *par faveur pour les mânes des hommes,* id. 1932 p. 114 *à l'égard des restes humains;* — Corradi p. 57 *per rispetto alla religione (ai Mani) degli uomini;* — Brown p. 2, item Cook p. 86 *in respect of the cult of mortals;* — Zulueta p. 185 *in regard to the cult of mortals;* — Lösch p. 6 *bei Verletzung Der den Menschen dort geziemenden frommen Ehrungen,* p. 46 *wenn es sich handelt um die den Menschen geziemenden Ehrungen.* — Sensum vv. 15—17 plane mutat Barnes p. 395 *according to the laws which govern these religious sanctions of the gods in human matters.*

[3]) Cf. Stroux-Wenger p. 60. — In v. 16 τῶν ἀνθρώπων (sc. κεκηδευμένων) supplens hoc genetivo mortuos conditos significari cum plurimis commentatoribus censet Lösch p. 53.

d) Quibus de causis Caesarem in reum sepulcri violati aut maleficii in sepultum commissi idem iudicium, quod in hominem deorum violatorum accusatum secundum praecepta religionum incolarum Palaestinae institui soleat, ergo iudicium impietatis fieri iubere, ideo crimen sepulcri violati aut iniuriae funerato illatae inter delicta impietatis haberi velle apparet[1]).

Enuntiato vv. 17—18 πολὺ γάρ... τειμᾶν causa indicatur, de qua et sepulcra violata et reliquiae in perpetuum humatorum profanatae aeque atque offensiones deorum, gravius igitur quam iniuriae vivis aut mortuis interim sepultis illatae vindicandae sint[2]). Nam Caesarem de cadaveribus ad tempus aliquo loco depositis nihil cavere ex sollemni κηδεύειν verbo adhibito colligendum est[3]).

Enuntiato vv. 19—20 καθόλου ... μετακεινῆσαι sententia primae edicti partis, praesertim notio v. 5 ἀμετακεινήτους vocabulo expressa, cum gravitate iteratur, cuiuscumque generis maleficia a sepulcris funeratisque arceri tentantur, secunda edicti pars, vv. 6—20, clauditur.

Ad quod ex tribus ceteris membris enuntiati vv. 19—20 καθόλου adverbium referendum sit, haec quaestio et loco, quo positum est, et ea re solvitur, quod interpreti, si verbum enuntiati negare voluit, simplex μὴ particula, non μηδενὶ forma scribenda erat, et illa controversia apud iuris peritos Romanos aetate Augusti disceptata, quam tradit Ulpianus, *Dig.* XI 7,8 pr. *Ossa, quae ab alio illata sunt vel corpus, an liceat domino loci effodere vel eruere...*

[1]) Caesarem in v. 15 καθάπερ περὶ θεῶν locutione usum imperatores Romanos in animo habuisse ac sepulcra violata cadaveraque profanata item ut crimina laesae maiestatis persequenda esse edicere voluisse opinatur Brown p. 21.

[2]) γὰρ coniunctionem interpretantur Corradi p. 57 *infatti,* Tonneau p. 561 *en effet,* omnino neglegunt Cuq 1930 p. 392, Barnes p. 395.

[3]) Caesarem lege tituli Nazarei illum morem, quo Iudaei defunctos primum ad tempus sepelire, deinde partibus carnis putrefactis ossa in ossuariis perpetuae sepulturae causa condere soliti essent, severe punire voluisse putat Cumont 1933 p. 224 *il est certain que cette loi criminelle punissait sévèrement la coutume dont témoignent les nombreuses ostothèques conservées.*

Quam rem controversam Caesar dirimit, in vv. 19—20 omnino nemini quicquam in sepulcris immutare licere edicens; at Labeo apud Ulpianum l. l. caute *exspectandum vel permissum pontificale seu iussionem principis* censet. — Quibus de causis καθόλου adverbium cum μηδενὶ dativo copulandum esse manifestum est[1]).

Ad tertiam edicti partem a v. 20 Εἰ δὲ μή locutione incipientem recte intellegendam verbum in hoc inchoato enuntiato condicionali mente supplendum summi est momenti.

Cum hanc tertiam partem toti secundae, vv. 6—20 complectenti, non solum eius extremo enuntiato aut duobus enuntiatis ultimis oppositam esse atque enuntiato condicionali vv. 6—7 Ἐὰν δέ τις ἐπιδέξῃ τινὰ in v. 20 Εἰ δὲ μή enuntiatum non expletum respondere percipiendum sit, verbum in hac locutione coepta addendum ex illo enuntiato sumendum esse patet. Quam ob rem talia fere mente adponenda esse apparet: Εἰ δὲ μή (sc. τις ἐπιδείξει τινὰ τὰ ἀσεβήματα τὰ ἐγκαλούμενα αὐτῶι εἰργασμένον).

Itaque extremam edicti partem in eum delatorem versam esse manifestum est, qui crimina sepulcri bustive violati aut reliquiarum contrectatarum alteri obiecta apud magistratum demonstrare sive praescriptis verbis distincte appellare nequeat.

Quare in v. 20 τοῦτον pronomine eum calumniatorem significari apertum est, qui temere aut consulto alteri falsa fictaque crimina delictorum in sepulcra bustave aut in funeratos admissorum inferat ac talibus insimulationibus dolose insidias et pericula paret, non hominem eiusmodi facinorum reum.

Verbis v. 20 Εἰ δὲ μή — τοῦτον (sc. τὸν διάβολον vel τὸν συκοφάντην) sic perceptis sententiae edicti recte atque consequenter procedunt difficultatesque solvuntur, quibus ordo progressusque sententiarum turbantur, si in inchoato enuntiato condicionali verba ex duobus enuntiatis antecedentibus in animo adiciuntur. Nam si suppletur: Εἰ δὲ μή (sc. τις τειμήσει τοὺς κεκηδευμένους, ἀλλὰ ὑβρίσει αὐτούς) vel: Εἰ δὲ μή (sc. τις πείσεται τούτωι τῶι διατάγματι, ἀλλὰ μετακεινήσει ἐν τῶι μέλλοντι τοὺς τάφους τύνβους τε καὶ τοὺς κεκηδευμένους), nulla ratione apte explicari potest, cur Caesar in vv. 14—17 in reum sepulcri bustive violati aut corporum ossiumve profanatorum iudicium impietatis ad leges sacras provincialium accommodandum fieri iubeat, in vv. 20—22 eundem reum iudicio capitis subici velit[1]).

a) Inde, quod enuntiatum principale extremae edicti partis, vv. 20—22 κεφαλῆς κατακριτὸν... θέλω γενέσθαι, enuntiato primario secundae partis, vv. 14—17 κριτήριον ἐγὼ κελεύω γενέσθαι, contrarium est atque inde, quod in hoc in reum sepulcri bustive violati aut reliquiarum iniuriis affectarum certum genus iudiciorum, iudicium impietatis, fieri iubetur, etiam in vv. 20—22 in istud genus calumniatorum certum genus iudiciorum instituendum

---

1) καθόλου adverbium conectunt: cum ἐξέστω Abel p. 568, Carcopino p. 81, Corradi p. 57, Cuq 1932 p. 114, Seston p. 206, Zeiller p. 571, Zulueta p. 185; — cum μετακεινῆσαι Lagrange 1930 p. 571 *un transfert quelconque,* καθόλου, Wenger p. 392 *In keiner Weise überhaupt* (καθόλου) *darf man sie* μετακεινῆσαι — cum omnibus enuntiatis, quae praecedunt et quae sequuntur, Brown p. 2 et 17, Cook p. 86; — recte cum μηδενὶ pronomine Cumont 1933 p. 223 *qu'il ne soit permis absolument à personne.*

1) Discrepantiam falsis verbis ad Εἰ δὲ μή — suppletis inter edicti partes sententiasque ortam alii aliter tollere tentant: vv. 17—22 parti antecedenti iam prius a quodam *liberto ab epistulis* conceptae postea adscriptos esse opinantur: ab Augusto C. p. 256, a Tito Capocci p. 223, fortasse ab Herode Brown p. 17; — vv. 6—17 in sepulcrorum violatores levioris generis, vv. 17—22 in eos, qui sepulcra *more latronum* vi adhibita aggressi essent, scriptos esse putant Cuq 1930 p. 395—405 eumque secutus Tonneau p. 561; — parte vv. 6—15 usque ad γενέσθαι verbum pertinenti Caesarem de delictis in sepulcra commissis pecuniaque puniendis, parte vv. 15—22 inde a καθάπερ coniunctione incipienti de flagitiis in sepultos admissis ac morte plectendis cavere censent Lagrange 1930 p. 570—571 et 1932 p. 457, item Tonneau p. 547 et argumentorum a Wenger p. 380—388 prolatorum ratione habita priore interpretandi ratione mutata Cuq 1932 p. 113—122; — propter δεήσει formam temporis futuri vv. 6—17 ad scelera in sepulcra sepultosque ante titulum Nazareum publice propositum facta, vv. 17—22 ad eius generis maleficia post illud documentum promulgatum commissa ac morte vindicanda pertinere, opinionem a C. 1930 p. 255—256 prolatam, sed non sustentatam, denuo excipit Seston p. 210[1]; — documento partes male inter se conexas, siccitatem, obscuritatem, sententias pueriles, res iam semel dictas sine necessitate repetitas obicit Zancan p. 60, quod non satis perspicuum sit, Zeiller p. 570.

praescribi concludendum est. Quod iudicium capitis esse debere Caesar vult. Ius autem quemquam reum capitis damnandi aut mortis poena afficiendi Iudaeis non fuisse demonstrant e. gr. verba eorum apud Ioh. 18, 31 ἡμῖν οὐκ ἔξεστιν ἀποκτεῖναι οὐδένα = *Vulg. Nobis non licet interficere quemquam*[1]).

Accedit, quod dubium esse nequit, quin auctor contextus Graeci edicti, si hominem capitis damnandum denotare voluisset, locutione breviore et simpliciore ac longe usitatissima, θανάτου vel θανάτωι κατακρίνεσθαι, usurus fuerit.

Quibus rebus κεφαλῆς κατακριτὸν locutione hominem capitis iudicio obnoxium faciendum, nondum capitis damnandum signari efficitur. Similibus locutionibus capitis iudicium, non poena, circumscribitur e. gr. in *SC de Bacchanalibus* a. 568/186[2]) § 25 *eeis rem caputalem faciendam censuere*, vel apud Ciceronem, *in Verr.* III 59, 134 *ut... de suo capite iudicium fieri patiatur.* Cum κεφαλῆς κατακριτὸν locutione conferendae sunt locutiones ad capitis reos, non damnandos, minime damnatos, notandos adhibitae in edictis Cyrenaeis IV 65 τῶν ὑποδίκων κεφαλῆς et V 99 κεφαλῆς εὐθύνειν.

Capitis iudicium explicatur apud Ulpianum, *Dig.* XXXVIII 2, 14, 3 *Is... videtur capitis accusasse, qui tali iudicio appetit, cuius poena aut supplicium habuit aut exilium.*

b) Apud Romanos quidem poena calumniae in iudicio publico adhibitae usque ad saec. p. Chr. III infamia mansit[3]). In iure Romano primus in certum genus calumniarum mortis poenam demum Imp. Severus Alexander (222—235) statuit[4]). At par poena et in calumniatorem et in eum, qui vitae proximi insidias paraverit, constituta est lege Moysis apud Hebraeos: *Lev.* 19,16 οὐ πορεύσηι δόλωι ἐν τῶι ἔθνει σου, οὐκ ἐπισυστήσηι

---

[1]) Contrariam opinionem, summo consilio Iudaeorum fortasse liberam potestatem iurisdictionis capitalis fuisse explicat Jean Juster, *Les Juifs dans l'empire romain.* Paris 1914 II p. 127—142. Quam opinionem reprobat Büchsel l. l. p. 202—210.

[2]) CIL I² 2, 581 p. 437—438 = Dessau 18 = Bruns-Gradenwitz ⁷ n. 36 p. 165.

[3]) Ernst Levy, *Von den römischen Anklägervergehen.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. LIII 1933 p. 151—233 p. 164 et 172.

[4]) Levy l. l. p. 173.

ἐφ' αἷμα τοῦ πλησίον σου· ἐγώ εἰμι κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν. Quare Caesarem in titulo Palaestino in calumniatores alteris falsa crimina sepulcrorum bustorumve violatorum aut reliquiarum profanatarum inferentes capitis iudicium statuentem legem illam Moysis secutum esse haud ab omni parte abnuendum videtur[1]).

a) In vv. 21—22 ὀνόματι | τυμβωρυχίας locutio, si in v. 20 τοῦτον pronomine reus sepulcri violati aut iniuriae sepulto illatae denotaretur, minime necessaria, immo supervacanea esset atque a brevitate per totum edictum observata discreparet. Itaque hac quoque de causa τοῦτον pronomen non ad sepulcri violatorem, sed ad calumniatorem falso alterum sepulcri violati insimulantem referendum esse apertum fit.

b) Cum delator alterum sepulcri violati aut reliquiarum contrectatarum calumniose accusans ipse sepulcrum non violaverit, τυμβωρυχίας igitur delictum re vera non commiserit, τυμβωρυχίας voce causam actionis ei intendendae fictam, tantummodo lingua appellatam, non in rei veritate positam indicari manifestum est. Quam ob rem ὀνόματι dativum eadem significatione primaria, ad speciem designandam, usurpatum esse apparet, qua eum exhibent e. gr. Thuc. III 10, 3 ἐλεύθεροι τῶι ὀνόματι, IV 60, 1 ὀνόματι ἐννόμωι ξυμμαχίας, VI 10, 1 ὀνόματι σπονδαὶ ἔσονται, VIII 89, 2 ἔργωι καὶ μὴ ὀνόματι χρῆναι ἀποδεικνύναι· — Lys. or. 20, 17 βοηθοῦσι τῶι μὲν ὀνόματι ὑμῖν, τῶι δὲ ἔργωι σφίσιν αὐτοῖς· — Dio Cass. XLVII 19, 3 τὸ χωρίον ὀνόματι τὴν ἀσυλίαν... ἄνευ τοῦ ἔργου αὐτῆς ἔσχεν·, LII 7, 4 ὀνόματι ἐννόμωι δικαστηρίου τὴν ἑαυτῶν ἐπιθυμίαν ἀποπιμπλάναι.

---

[1]) Locutione κεφαλῆς κατάκριτον (!) supplicium in sepulcrorum aut funeratorum violatores a Caesare constitutum significari, id quod omnes commentatores opinantur, accipiendum non esse et ex hac ipsa locutione insolita et inde apparet, quod capitis poenam pro delictis adversus religionem patratis sumendam iam in legibus sacris incolarum Palaestinae fixam esse constat. Itaque de ea in edicto cavere non solum non necessarium, sed immo supervacaneum erat atque cum praecepto vv. 14—17, quo iudicium convenienter cum legibus sacris provincialium fieri iubetur, discrepabat. — Capitis poenam in peregrinos, qui facinora in sepulcra aut reliquias mortuorum commiserint, adhibendam illa locutione exprimi arbitratur Levy, *Die römische Kapitalstrafe*, p. 41—42. Capitis poenam promiscue et in cives et in peregrinos sepulcri violati vel reliquiarum contrectatarum convictos a Caesare in edicto Palaestino statui existimat v. Premerstein l. l. p. 441².

Auctor Graeci monumenti Ancyrani pro Latina locutione c. 16 III 31—32 PRAEMI[A·N]VMERÁTO PER·SOLVI· IX 10—11 φιλανθρώπου ὀνόματι ἔδωκα locutionem ponens humanitatem praetentam causam praemiorum militibus persolutorum esse indicat. Ad veram causam alicuius rei exprimendam interpres a Latina locutione c. 1 I 3 [E O *nomi* N E·] discedens I 4 [Ἐφ'] οἷς locutione utitur.

Ut in lingua Graeca ὀνόματι dativus, ita in Latina *nomine* ablativus saepe ad vanam rei speciem vel ad praetextum simulatum significandum adhibetur, e. gr. Cic. *de lege agr.* II 6, 15 *ut... terrarum domini constituerentur legis agrariae simulatione atque nomine;* — *in Verr.* V 34, 87 *praesidium non re, sed nomine;* — *pro Cluent.* 42, 120 *quos... L. Gellius et Cn. Lentulus, duo censores,... furti et captarum pecuniarum nomine notaverunt, ii... illarum ipsarum rerum iudiciis absoluti sunt;* — Ulpianus, *Dig.* XI 7, 14, 6 *...ut neque plus imputetur sumptus nomine quam factum est.*

Itaque extremam edicti partem, vv. 20—22, ad calumniatorem, non ad sepulcri aut reliquiarum violatorem pertinere etiam vv. 21—22 ὀνόματι τυμβωρυχίας = Lat. *nomine sepulcri revulsi* locutionibus comprobatur.

c) Ea re, quod principes sacerdotum et seniores Iudaeorum Apostolos, quamquam eosdem corpus Iesu Nazareni nocte custodibus sepulcri dormientibus furatos esse divulgabant teste Matth. 28, 12—15, tamen ex hoc Caesaris edicto ob corpus mortuum dolo malo in iniuriam funerati in alterum locum translatum in ius non vocabant, id quod, si crimen illud ab iis in Discipulos dispersum verum fuisset, facere certo non dubitavissent, crimen illud vanum falsumque esse dilucide evincitur. Auctores enim illius criminis Discipulis illati, nisi id coram magistratu praescriptis verbis demonstrare poterant, ipsi periculum subibant, ne capitis rei, re vera propter calumniam, nomine sepulcri revulsi, fierent[1]).

[1]) Apostolos a principibus sacerdotum primoribusque summi consilii Iudaeorum sepulcri violati aut iniuriae corpori mortuo illatae apud Pontium Pilatum publice ea de causa non accusatos esse, quod circa annum p. Chr. 33/34 edicto Nazareo nondum promulgato idonea ansa iuridicialis actionis edendae nondum exstiterit, opinatur Lösch p. 40.

9. De documenti dictione.

a) De vocabulis.

α) Ἀρέσκειν verbum, ut in v. 2, significatione *comprobandi* verbi in lingua Graeca iam diu ante aetatem Romanam usurpatum esse demonstrant e. gr. Her. VIII 19 ταῦτα ἤρεσέ σφι ποιέειν, Aristoph. *Equ.* 1311 ἢν δ' ἀρέσκῃ ταῦτ' Ἀθηναίοις[1]).

β) Δόλῳ πονηρῷ locutionem ab interprete non inventam, sed ex lingua Graeca iuridiciali aetatis Hellenisticae receptam esse inde apparet, quod ea locutio iam in prioribus documentis usurpatur, e. gr. in illo titulo Delphico, probabilissime inter annos a. Chr. 101 et 96 exarato: Colin l. l. n. 37 C, 21 δόλωι πονηρῶι, 10, 15 ἄνευ δόλου πονηροῦ[2]), et in titulis sepulcralibus Asiae Minoris[3]) et in glossariis: CGL III 136, 9 *doloponiros dolus malus.* Similis locutio adhibetur in *Bas.*, e. gr. X 3, LI 4 Περὶ δόλου κακοῦ.

b) De rebus syntacticis.

α) Ea de causa, quod in acc. c. inf. ex Ἀρέσκει μοι pendenti res subiecta in v. 5 τούτους pronomen est, in vv. 2—3 τάφους τύνβους τε formae non res subiectae eius acc. c. inf., sed potius res obiectae ad verbum enuntiati relativi vv. 3—4 οἵτινες... ἐποίησαν pertinentes esse percipiendae sunt. Auctor igitur contextus Graeci edicti transgressionis figura usus accusativis illis ante pronomen relativum positis atque in enuntiato superioris gradus τούτους pronomine demonstrativo adhibito accuratam ac sollemnem dictionem legum Romanarum imitatur. Similis enim ordo verborum observatur e. gr. in lege Acilia repetundarum a. 631/123 vel 632/122 CIL I 49 n. 198 = I² 2 n. 583 = Bruns-Gradenwitz⁷ n. 10 § 12 p. 61 *Pr(aetor), quei inter peregrinos*

[1]) Significatio Ἀρέσκει μοι locutionis a tituli commentatoribus varie percepta est: Brown p. 2, Cook p. 85 *It is my decision;* — Barnes p. 395, Zulueta p. 185 *It is my pleasure;* — Corradi p. 57 *Ritengo;* — Abel p. 568, Cuq 1930 p. 392, 1932 p. 114, Tonneau p. 548 *Je suis d'avis,* sed idem p. 561 *Il me plaît;* — Carcopino p. 81, Braun p. 8, Seston p. 206, Zeiller p. 571 *Je désire;* — Lösch p. 6 *Es ergeht hiemit von mir die Entscheidung.*

[2]) Exempla eius locutionis allegat Brown p. 28.

[3]) Cf. Keil l. l. p. 563.

ious deicet, is..., vel in lege agraria a. 643/111 CIL I 175 n. 200 = I² 2 n. 585 = Bruns-Gradenwitz⁷ n. 11 § 24 p. 78 *Ager locus quei sup]ra scriptus est,... in eo agro quei volet pascito*, vel in Caesaris lege coloniae Genetivae Iuliae s. Ursonensis a. 710/44 c. XCVIII 23—26 = CIL II suppl. 5439 = Dessau 6087 = Bruns-Gradenwitz⁷ n. 28 p. 132 *Quamcumque munitionem decuriones huiusce coloniae decreverint,... eam munitionem fieri liceto.*

β) Quid in vv. 16—17 εἰς τὰς ...θρησκ:κείας locutione εἰς praepositio denotet, ex significatione cognosci licet, qua posita est e. gr. in his locutionibus: Aesch. *Ag.* 68 τελεῖται δ' ἐς τὸ πεπρωμένον· — Plat. *Pol.* I 353 c τίθεμεν οὖν καὶ τἆλλα πάντα εἰς τὸν αὐτὸν λόγον; — V 458 e εἰς δύναμιν ὅτι μάλιστα· — IX 590 d ἵνα εἰς δύναμιν πάντες ὅμοιοι ὦμεν· — *Phaedr.* 273 e πράττειν τὸ πᾶν εἰς δύναμιν· — *Polit.* 300 c τὰ παρὰ τῶν εἰδότων εἰς δύναμιν εἶναι γεγραμμένα· — at Plat. *Phaedr.* 249 c πρὸς γὰρ ἐκείνοις ἀεί ἐστι μνήμηι κατὰ δύναμιν· — *Polit.* 279 c κατὰ δύναμιν ὅτι μάλιστα· — Isaeus or. 2, 32 κατὰ δύναμιν εἶναι locutiones exhibent[1]).

Auctor Graeci monumenti Ancyrani verba c. 25 V 4—5 IVRAVERVNT · IN · EADEM · VER[*ba*] reddit XIII 19 [ὤ]μοσαν εἰς τοὺς [α]ὐτ[οὺς] λόγους, item c. 25 V 3 IVRAVIT · IN · MEA · VERBA = XIII 16—17 ὤμοσεν [εἰς τοὺς ἐμοὺ]ς λόγους.

Ex quibus exemplis εἰς et κατὰ praepositiones simillima quidem, etsi non plane eadem significatione poni patet: κατὰ praepositio rationem accommodandi, εἰς praepositio praeter hanc etiam condiciones distinguendas significat.

In lingua Latina *in* praepositio cum acc. coniuncta, modum exprimens[2]), ab *ad* vel *secundum* praepositionibus ad accommodationem notandam adhiberi solitis ea re differt, quod item cum significatione accommodandi varias condiciones discernendas copulat. Qui usus *in* praepositionis peculiariter in locutionibus iuridicialibus *actio in factum* vel *iudicium in factum*[3]) exsistit.

---

[1]) Raphaël Kühner - Bernhard Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*³. Hannover und Leipzig 1904 II 2 p. 19.

[2]) Joh. Bapt. Hofmann, *Stolz-Schmalz* l. l. § 131 b p. 537.

[3]) E. gr. *Dig.* XIX 5 *De praescriptis verbis et in factum actionibus.* — Cf. supra p. 50.

Locutione igitur illa vv. 16—17 brevissimum in modum eiusmodi sententia exprimitur: καθὼς αἱ τ. ἀ. θρησκεῖαι διατάττουσιν = Lat. *in hominum religiones* sive *prout hominum religiones praecipiunt*[1]).

c) De brevitate.

Membra enuntiatorum ab auctore brevitatis studio non expressa cogitando supplenda sunt haec: in v. 7 καταλελυκότα (sc. τάφους τύνβους τε ἢ τοὺς κεκηδευμένους), in vv. 10—11 μεταтεθεικότα (sc. τοὺς κεκηδευμένους), in v. 15 καθάπερ περὶ θεῶν (sc. ἠσεβημένων εἴωθε γίγνεσθαι), in vv. 19—20 μετα:κεινῆσαι (sc. μήτε τάφους τύνβους τε μήτε τοὺς κεκηδευμένους)[2]).

In enuntiato vv. 17—18, in quo argumento firmatur, cur delicta in sepulcra et in mortuos rite sollemniterque in perpetuum conditos commissa pariter ac facinora in deos patrata, ergo gravius quam maleficia in vivos homines vel mortuos ad tempus sepultos admissa iudicanda atque ulciscenda sint, *(quam vivos et ad tempus humatos)* adiciendum esse patet: πολὺ γὰρ μᾶλλον δεήσει τοὺς κεκηδευμένους τειμᾶν (sc. ἢ τοὺς ζῶντας καὶ τοὺς εἰς χρόνον τινὰ ἐν τάφωι τεθέντας[3]).

Nam κηδεύειν verbo sepulturam ultimam ac perpetuam designari e. gr. titulo sepulcrali Maccabaeorum probatur: *Macc.* IV 17,9 ἐνταῦθα ...ἐγκεκήδευνται. Ex quo significatu verbum illud in diatagmatis vv. 8. 12. 18 etiam ad reliquias ab Iudaeis

---

[1]) Immerito igitur verba in vv. 15—17 καθάπερ — θρησκ:κείας turbata atque obscura esse, sive quod interpres Graecus contextum Latinum perperam intellexerit, sive quod lapidarius nonnulla verba omiserit, arbitrantur C. 1930 p. 253, Cuq 1932 p. 115. Similiter locutiones vv. 15—17 inconditas et confusas esse censet atque interpreti ignorantiam et vitiosam interpretationem sine iusta causa obicit Carcopino p. 79.

[2]) Tantummodo mortuos sepultos ad μετακεινῆσαι artius animo adiungit C. 1933 p. 223 *qu'il ne soit permis absolument à personne de les déplacer* (sc. *les défunts ensevelis*).

[3]) Membrum comparativum a Caesare hoc loco omissum cogitando supplendum proponunt: (ἢ πρότερον) *(quam antea)* Carcopino p. 81, Seston p. 206, Tonneau p. 561, Wenger p. 392, Zeiller p. 571 Zulueta p. 189, Cumont 1933 p. 223 *qu'auparavant;* — (ἢ τοὺς τάφους) *(quam sepulcra)* Lagrange 1930 p. 570—571, 1932 p. 457⁴, Cuq 1932 p. 114; — (ἢ τοὺς θεοὺς) *(quam deos)* Zancan p. 60; — (ἢ εἴωθε γίγνεσθαι) *(quam fieri solet)* Lösch p. 6 et 46 *als gewöhnlich geschieht.*

in ossuariis condi solitas denotandas usurpatum esse coniciendum videtur esse[1]). Corpus in sepulcro ad tempus depositum τιθέναι verbo exprimunt e. gr. M a t t h. 27, 60; L u c. 23, 53; I o h. 19, 42; *Act. Ap.* 13, 30 ἔθηκαν εἰς μνημεῖον, — κατατιθέναι verbo M a r c. 15, 46.

Edictum Nazareum ad corpora mortua interim in sepulcris collocata tuenda non pertinere apparet ex verbis P a u l i, *Dig.* XI 7, 34 *interim heres inferendo mortuum non facit locum religiosum.*

Quantum ad consilium tertiae documenti partis, vv. 20—22, et totius edicti recte comprehendendum verbum ad v. 20 Εἰ δὲ μή locutionem in animo supplendum valeat, supra p. 52—56 expositum est.

10. De tituli orthographia.

a) D e v o c a l i b u s.

α) ῑ vocalis longa ει litteris scribitur in formis v. 5 ἀμετακεινήτους, v. 18 τειμᾶν, v. 20 κεινῆσαι convenienter cum ratione eius vocalis reddendae saec. a. Chr. III, ex quo prior *ei* diphthongus in ῑ vocalem transiit, orta, aetate imperatoria communi fere facta[2]).

β) *ei* diphthongus ει litteris duodecies, ι littera semel, in v. 6 ἐπιδίξῃ forma, scripta est. Simili ratione *ei* diphthongus in edictis Cyrenaeis ει litteris omnino centies semel, ι littera decies significata est. In Graeco monumento Ancyrano ι pro ει semel occurrit, in c. 13 VII 5 κεκλῖσθαι forma[3]).

Peculiariter δεικνύναι verbum eiusque composita saepius stirpem δικ-scriptam exhibent; e. gr. hasce formas afferre liceat: E p i c u r i *de natura liber XXVIII*: A. C o s a t t i n i, Hermes

[1]) Aliter de rationibus inter diatagma et usum ossuariorum intercedentibus sentit C u m o n t 1933 p. 224. Cf. supra p. 51[3].

[2]) Exemplis et testimoniis, quae Alphonsus Petrus Maria M e u w e s e, *De Rerum Gestarum Divi Augusti versione Graeca.* Diss. Amstelodamensis. Buscoduci 1920 p. 4—5 collegit, ῑ vocalem in edictis Cyrenaeis ει litteris ter et vicies, ι littera quinquies notatam esse addi potest.

[3]) M e u w e s e l. l. p. 5.

XXIX 1894 p. 9, 10 ἀπο]δικνύω[1])· — C a e s a r i s epistula ad Mylasenses a. 723/31 scripta: Henrica M a l c o v a t i, *Caesaris Augusti Imperatoris operum fragmenta*[2]. Augustae Taurinorum 1928 frg. LXXIV 11—12 ὑπέδιξαν· — pap. Oxyrh. IV 743 a. 752/2 scripta: W i t k o w s k i l. l. n. 71, 38 ἵνα ... ὑποδίξω· — titulus Cyzicenus a. p. Chr. 37 exaratus: D i t t e n b e r g e r *Syll*[3]. n. 365, 21 ἐνδικνυμένους.

γ) ι littera muta constanter omittitur: v. 11 ἐπ' ἀδικία, v. 11 τῆ, v. 6 ἐπιδίξη, v. 7 ἄλλω, v. 8 τρόπω, v. 10 δώλω πονηρῶ. In hac ι littera muta neglecta titulus C a e s a r i s plane cum illo titulo C h a e r e m o n i s, Nysae Cariae haud ita multo post bella Mithradatica confecto, congruit[2]). In titulo H e r o d i s ι mutum positum est in forma ἑαυτῶι, neglectum in forma λῃφθῇ. In edictis Cyrenaeis ι littera muta scripta est in universum sexagies sexies, omissa sexies decies, abunde ac perperam addita sexies. In Graeco monumento Ancyrano ι mutum raro deest[3]). Ex una et triginta formis monumentis et Ancyrano et Apolloniensi communibus viginti, quae in Ancyrano ι littera muta carent, in Apolloniensi cum ea scriptae sunt.

Auctor igitur tituli C a e s a r i s in numero eorum est, qui aetate A u g u s t i ι litteram non pronuntiatam neque scribendam esse censebant teste S t r a b o n e XVI p. 648 πολλοὶ γὰρ χωρὶς τοῦ ι γράφουσι τὰς δοτικὰς καὶ ἐκβάλλουσι δὲ τὸ ἔθος φυσικὴν αἰτίαν οὐκ ἔχον[4]).

Rationem scribendi ab auctore contextus Graeci tituli C a e s a r i s in littera muta abicienda observatam cum ipsius C a e s a r i s A u g u s t i de rebus orthographicis opinione convenire apparet ex testimonio S u e t o n i i, *Aug.* 88 *orthographiam, id est formulam rationemque scribendi a grammaticis institutam, non adeo custodit ac videtur eorum potius sequi opinionem, qui perinde scribendum ac loquamur existiment.*

[1]) Cf. Guilelmus C r ö n e r t, *Memoria Graeca Herculanensis.* Cum titulorum, Aegypti papyrorum, codicum denique testimoniis comparatam proposuit. Lipsiae 1903 p. 26.

[2]) Cf. supra p. 14[3].

[3]) M e u w e s e p. 13.

[4]) Friedrich B l a s s, *Über die Aussprache des Griechischen*[3]. Berlin 1888 p. 10.

δ) In imagine tituli Nazarei ope lucis solis effecta secunda littera v. 10 ΔΩΛΩ vocis eam speciem exhibet, ut lapicida primo Ω, dein erroris commissi conscius factus ad vitium emendandum ictu scalpri foramen litterae claudere atque utramque lineolam transversam infimam delere studuisse videatur[1]). Utique quadratarium, utrum post Δ litteram eius vocabuli Ω an O insculpendum esset, haesitavisse patet.

Ω perperam pro o scribi coeptum est in titulis Atticis[2]), item in papyris Aegyptiis[3]) iam inde a saeculo a. Chr. III. Eodem errore in titulo Nysaeo anno fere a. Chr. 80 inciso: Dittenberger *Syll.*[2] n. 328,9 ΟΥΤΩΣ pro ΟΥΤΟΣ scriptum est.

Mendum contrarium, O pro Ω, invenitur in edictis Cyrenaeis I 12 TIMOPIAN. Circa initia aerae Christianae Ω et O acriter non distincta esse constat[4]). In voluminibus Herculanensibus Ω et O saepe confunduntur[5]).

Quibus de causis, cum aetatibus Hellenistica et magis etiam imperatoria Ω et O accurate ne ab hominibus quidem vere Graecis discernerentur, ex v. 10 ΔΩΛΩ forma, ceterum incerta, quicquam de natione aut persona aut animi cultu educationeque auctoris contextus Graeci edicti Caesaris colligi non posse manifestum est[6]).

---

1) Aliter de origine incertae formae eius litterae iudicat Carcopino p. 434.

2) Meisterhans-Schwyzer, *Grammatik der attischen Inschriften*[3]. Berlin 1900 p. 24.

3) Edwin Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolomäerzeit.* Leipzig 1906 p. 13 et 98. — Crönert l. l. p. 19. — Witkowski l. l. p. 143.

4) Ludwig Radermacher, *Fünf Erlässe des Augustus aus der Cyrenaica.* Ak. d. Wiss. in Wien. Philos.-hist. Kl. Anzeiger 1928 X p. 70: *...um Christi Geburt ... Langes und kurzes o werden nicht mehr scharf unterschieden.*

5) Crönert l. l. p. 20.

6) Δώλω formam pro δόλω scriptam barbarismum esse ratus contextum Graecum edicti ab homine Syro vel Iudaeo linguarum neque Latinae neque Graecae satis perito confectum esse, sententiam a C. p. 245 prolatam secutus, arbitratur Carcopino p. 79—80 et 434.

b) De semivocalibus.

Sonus nasalis consonam labialem praecedens ab auctore contextus Graeci edicti primo ν, dein μ litteris redditur in formis v. 2 τύνβους, v. 22 τυμβωρυχίας.

Τύνβος forma in titulis sepulcralibus haud raro invenitur, e. gr. in Atticis IG II 3 n. 3516. 3720; III 2 n. 1367 εἰς τύνβον· — in Megalopolitano saec. p. Chr. II vel III IG V 2 n. 472, 2 τύνβος ὅδ' ἀνφιέπει· — in Asiaticis: Adramytteno ex Μουσεῖον καὶ βιβλιοθήκη τῆς ἐν Σμύρνηι εὐαγγελικῆς σχολῆς I 1875 p. 137 allegato apud Stemler l. l. p. 65 τῆς τυνβωροιχίας· — Tarsensi: Stemler ib. τυνβωρυχίας· — Cilicio ex Heberdey-Wilhelm l. l. p. 89 laudato a Keil l. l. p. 556[1] κατεσκεύακα τύνβον.

Sonus nasalis ante consonam labialem in aliis quoque documentis modo ν modo μ litteris notatur, e. gr. in edictis Cyrenaeis I 33 ΕΜΦΑΝΩΣ, V 100 ΕΝΦΑΝΙΣΩΣΙ· IV 66 ΣΥΝΒΟΥΛΙΟΝ, 87 ΞΥΜΒΟΥΛΙΟΥ · — nasalis subsequenti μ litterae assimilatur ibid. I 9 et III 57 ΕΜΜΕΡΕΙ. — In Graeco monumento Ancyrano sonus nasalis consonam labialem antecedens μ littera ter, ν littera quinquies redditus est; locis a Meuwese l. l. p. 19 collatis addenda est locutio c. 22 XII 8 ΕΝΜΕΡΕΙ. In iisdem vocabulis procul dubio consulto inconstanter modo μ modo ν ponitur: c. 3 I 19—20 ΕΜΦΥ[λίους], c. 34 XVII 17—18 ΕΝΦΥΛΙΟΥΣ· c. 10 VI 5 ΕΝΠΡΟΣΘΕΝ, c. 27 XV 16 ΕΜΠΡΟΣΘΕΝ.

Quae ratio soni nasalis ante consonam labialem alternis vicibus μ vel ν litteris significandi ea re explicatur, quod Graeci itemque Romani sonum illum ante consonas ratione neque *n* neque *m* vocis pronuntiabant neque peculiarem litteram ad sonum illum accurate reddendum habebant teste Mario Victorino, *Ars grammatica* ed. Henricus Keil VI 16, 7—10 *clari in studiis viri, qui aliquid de orthographia scripserunt, omnes fere aiunt inter m et n litteras mediam vocem, quae non abhorreat ab utraque littera, sed neutram proprie exprimat, tam nobis deesse quam Graecis: nam cum illi Sambyx scribant, nec m exprimere nec n*[1]).

---

1) Blass, *Ausspr.*[3] p. 85[316]. — Emil Seelmann, *Die Aussprache des Latein nach physiologisch-historischen Grundsätzen.* Heilbronn 1885. p. 268—282.

Auctor igitur contextus Graeci edicti Palaestini sonum illum nasalem, qui nec *m* nec *n*, quodam tamen modo sono nasali linguarum Francogallicae et Polonae simillimus erat, alias ν alias μ litteris significans, incertam loquendi rationem inconstanti scribendi ratione imitatus, hanc ad illam, quatenus fieri potuit, adaptare temptans, et cum Augusti de ratione, quae inter loquendi et scribendi modos intercedere debeat, sententia et cum scribendi ratione in edictis Cyrenaeis et in Graeco monumento Ancyrano adhibita consentit.

c) De consonis geminatis.

α) φ littera geminata, ut in v. 9 ἐξερριφφότα, item posita est in forma legis Stymphaliae saec. a. Chr. III IG V 2 n. 357, 53 γεγραφφώς, in nomine proprio tituli Delphici prioris dimidiae partis saec. a. Chr. II SGDI 2580,36 Στροφφῆς[1]), in titulo Aezanis invento CIG 3846 z t. III p. 1072 Ἀφφία συνβίω.

φ litteram geminatam saepius praesertim in Palaestina saec. p. Chr. I in vocibus Semiticis transscribendis adhibitam esse demonstrant formae Marc. 7, 34 ἐφφαθά, *Act. Ap.* 5, 1 Σαφφίρῃ[2]).

Pro aspirata consona labiali tenui nonnumquam π explosiva scripta est, e. gr. in titulo Prienensi ineuntis saec. a. Chr. II[3]) n. 27, 7 [γ]έγραπφα, in titulo Hierapoli Phrygiae aetate imperatoria posito: Dittenberger OGIS II 527, 8 εἰληπφώς.

Geminam igitur φ litteram in titulo Caesaris ad rationem loquendi quam exactissime reddendam convenienter cum usu peculiariter in Palaestina observato adhibitam neque notam titulorum seris temporibus exaratorum habendam esse apertum est[4]).

β) De κ littera in vv. 16—17 θρησκ:κείας voce iterata potius in capite de vocabulis diremptis tractanti agendum est.

[1]) Edmund Rüsch, *Grammatik der delphischen Inschriften*. I Berlin 1914 p. 238.

[2]) Friedrich Blass, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, bearbeitet von Albert Debrunner[6]. Göttingen 1931 § 40 p. 25.

[3]) Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*. Berlin 1906.

[4]) Geminatam φ litteram propriam esse titulis aetatum posteriorum arbitratur Brown p. 23[109].

d) De formis disiunctis.

α) In vocibus in duos versus dividendis: vv. 6—7 ΤΙ:ΝΑ, vv. 10—11 ΜΕ:ΤΑ, vv. 12—13 ΛΙ:ΘΟΥΣ, vv. 19—20 ΜΕΤΑ: ΚΕΙΝΗΣΑΙ, vv. 20—21 ΚΕ:ΦΑΛΗΣ auctor tituli consonam inter duas vocales iacentem ubique insequenti versui tribuit.

Una consona inter duas vocales posita ad posteriorem constanter trahitur in titulis Pergamenis[1]), in titulis et Herodis et Theodoti, plerumque in papyris Aegyptiis[2]) et Herculanensibus[3]), minus constanter, sed multis locis cum priore coniungitur in titulis Delphicis[4]) et Magneticis[5]). — In edictis Cyrenaeis una consona inter duas vocales collocata LI locis cum vocali insequenti, duobus in vocabulis compositis veriloquii ratione habita cum antecedenti copulatur: V 75—76 συν:επιγραφομένου, 103—104 παρ:αίτησις. — In Graeco monumento Ancyrano consona inter duas vocales posita semper, omnino centies tricies quinquies, a praecedenti separatur, etiam tum, cum praefixa pars vocabulorum compositorum ipsa divellitur: c. 14 VII 11—12 Α:ΝΗΡΠΑΣΕΝ, c. 15 VIII 8—9 Ε:ΞΟΥΣΙΑΣ.

In vocabulis igitur dirimendis titulus Caesaris cum titulis aetatum Hellenisticae imperatoriaeque diligentissime exaratis congruit et normam de hac re a grammaticis constitutam[6]) accuratius observat quam plerumque in titulis papyrisve illarum aetatum fieri solet.

β) In vv. 16—17 θρησκ:κείας forma divisa κ litteram dupliciter consulto positam esse inde patet, quod in verbis disiunctis littera extrema versus antecedentis initio versus insequentis haud raro repetitur, e. gr. in titulis Delphicis: SGDI 1920, 7 Ἀρχε:επολίς, anni a. Chr. 179[7]), in titulo anno fere a. Chr. 50

[1]) Eduard Schweizer, *Grammatik der pergamenischen Inschriften*. Beiträge zur Laut- und Flexionslehre der gemeingriechischen Sprache. Berlin 1898 p. 131.

[2]) Mayser l. l. p. 44. [3]) Crönert l. l. p. 12.

[4]) Rüsch l. l. p. 293—299.

[5]) Ernst Nachmanson, *Laute und Formen der magnetischen Inschriften*. Uppsala 1903 p. 116.

[6]) Herodiani Technici reliquiae. Coll. Augustus Lentz II 1, 1868 p. 393—395.

[7]) Rüsch l. l. p. 291[2]. — Baunack in SGDI l. l. Ἀρχε:πολίς...

scripto SGDI 2208,9 ζω:ωντι[1]· — in titulis Prienensibus saec. a. Chr. II exaratis: n. 47, 16—17 ᾽Αρτέμ:μιδι, n. 53, 21—22 προσ: στῆναι· — in edictis Cyrenaeis II 46—47 Α:ΑΝΑΠΕΜΦΘΗΝΑΙ, 53—54 ΕΩΣ:ΣΑΝ · — in titulo illo Arycandae Lyciae servato[2]): ἔστ[ω]μ:μηθενί ... · — in papyro Aegyptia Memphitica anno a. Chr. 162 scripta, nunc Parisina 32: Witkowski l. l. p. 68, 32—33 ἀσπ:πασώμεθα[3])

Tituli igitur Palaestini auctor, cuius praeceptum faber procul dubio peregit, κ litteram ex fine versus prioris initio succedentis iterans usum scribendi pervulgatum sequitur. Litteras autem σκ una scribens normam a grammaticis praescriptam observat, quam laudat Herodianus ed. Lentz II p. 393, 16—17 τὸ σ πρὸ πάντων τῶν ἀφώνων ἐν συλλήψει ἐστίν, ἤγουν ὁμοῦ εἰσι τὰ δύο, τὸ σ καὶ τὸ ἐπιφερόμενον ἄφωνον[4]).

Quibus ex rebus auctorem tituli non modo sermonis Graeci haud ignarum, sed immo optime eruditum atque in scribendi ratione observanda diligentissimum fuisse apparet[5]).

11. De causis consiliisque edicti promulgandi.

a) Quibus causis quibusque consiliis Caesar adductus edictum ediderit, ex verbis ab ipso considerate electis enucleari licet. Ac primum quidem Caesar se sepulcris bustisque familiaribus omnium Palaestinae incolarum, cuiuscumque aut gentis aut religionis sint[6]), incolumitatem ac praesidium iuris praebere ipso initio edicti affirmat.

b) Sed praeter sepulcra bustaque protegenda ei alias res graviores maiori curae fuisse voces locutionesque ab eo adhibitae indicant. Expresse primum sepulcra bustaque *in religionem* parentum vel liberorum vel domesticorum facta effert; deinde cultum mortuorum violatum pariter atque cultum deorum contaminatum vindicandum esse censet; postea delicta in sepulcra funeratosque commissa ex praeceptis religionum variorum Palaestinae incolarum iudicari iubet; tum rite sollemniterque in perpetuum sepultos magis quam vivos vel ad tempus modo aliquo loco depositos honorandos esse pronuntiat. Ex quibus sententiis maxima cum severitate expressis Caesarem edicto legis instar promulgato sancire apparet, ut cultus mortuorum ab omnibus incolis Palaestinae aeque atque cultus deorum custodiatur atque observetur. In numero autem Palaestinorum adversariorum cultus defunctorum et Samaritae[1]) et Sadducaei[2]) et sacerdotes cultoresque Unius Dei Iudaeorum[3]) erant. Nimium mortuorum cultum etiam ab Auctore religionis Christianae reprobatum esse demonstrant sententiae Eius supra p. 50 laudatae nec non traditae apud Matth. 8, 22 et Luc. 9,60 ἄφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς. Quos adversarios cum cultum mortuorum plebi carum acceptumque tum quemquam sepultum cum Deo in aequo positum detestatos esse consentaneum est. Qua re Caesaris edictum mortuos deis aequiperans contra Iudaeos deorum Manium cultum abominantes scriptum esse coniciendum est[4]).

c) Ab altera parte et Graecos et Romanos mortuis suis summos ac divinos honores impertivisse constat. Itaque in v. 3 οἵτινες εἰς θρῃσκείαν et in vv. 16—17 εἰς τὰς τῶν ἀνθρώπων θρησκ:κείας locutionibus Graecos Romanosque Palaestinam incolentes eorumque religiones praecique, utique non minus quam Iudaeos eorumque ritus defunctos in perpetuum sepultos hono-

1) Rüsch l. l. p. 307. — Baunack l. l. ζῶ:ντι.

2) Wilhelm l. l. p. 857. Cf. supra p. 28—29.

3) Alia exempla eius rationis scribendi in vocabulis diremptis observatae ex titulis Delphicis affert Rüsch l. l. p. 299, alia ex voluminibus Herculanensibus, titulis, codicibus Crönert p. 10[2].

4) Contra hanc normam σκ litterae separatae sunt in edictis Cyrenaeis V 96—97 ἀρέσ:κει. Quam disiungendi rationem sine necessitate mutant Stroux-Wenger in ἀρέ:σκει.

5) κ litteram in vv. 16—17 iteratam neglegentiae tribuit atque titulis aetatum posteriorum propriam esse putat Brown p. 23[109].

6) Cf. supra p. 26 et 47.

1) Cf. supra p. 18. 2) Cf. supra p. 18.

3) Cf. supra p. 50. Praeterea: Tadeusz Zieliński, *Religje świata antycznego.* T. III *Hellenizm a judaizm.* Warszawa—Kraków 1927, 1 p. 202. 2 p. 233—234. T. IVa 1 *Religja rzeczypospolitej rzymskiej.* 1933 p. 334—339. IVa 2 p. 338.

4) Edictum contra latrones in Palaestina aetate Augusti et Herodis grassatos editum esse Corradi p. 64, Tonneau p. 562 opinantur. At Caesar inter crimina iudiciis impietatis persequenda sepultos, cippos, lapides de sepulcris translatos afferens his locutionibus vix facinora latronum notare in animo habuit.

randi, significari patet[1]). Quibus de causis Caesarem edictum suum haud minime etiam ad formas mortuos colendi apud Graecos et Romanos in Palaestina sedes et domicilia habentes usitatas ab Iudaeorum et Samaritarum impetibus ac maleficiis tuendas publice proposuisse colligendum est.

d) Inde, quod Caesar peculiariter Graecorum Romanorumque sepulcra cultumque mortuorum in tuto collocaturus erat, etiam clarius intellegitur, cur, quamvis brevissimus esse studeat, tamen in v. 2 iuxta sepulcra etiam busta commemoret. Nam cum ab altera parte praesertim Romanos corpora mortua comburere solitos esse, ab altera Iudaeos a cadaveribus cremandis abhorruisse constet[2]), Caesarem a sepulcris busta distinguentem edicto suo imprimis Romanorum ritum mortuos comburendi atque loca cinerum conditorum ab Iudaeorum odiis ac facinoribus defendere voluisse apparet.

e) Inter varios variarum gentium, religionum, sectarum incolas Palaestinae sempiternas discordias haud minime propter cultum mortuis aut tribuendum aut denegandum exstitisse consentaneum est[3]). Quare Caesarem inde, quod scelera in sepulcra bustaque atque corpora humata commissa aeque atque crimina impietatis in deos patratae secundum praecepta religionum iudicari ac vindicari iubet, imprimis Iudaeos Samaritasque ad peregrina sacra, praesertim Graeca et Romana, toleranter ferenda cogere velle concludendum est. Itaque titulus Caesaris Palaestinus primum edictum videtur esse, quo homines variarum religionum erga dissentientes in rebus divinis indulgentes esse iubentur.

f) Ob pacem Palaestinae perpetuis odiis inimicitiisque inter varios incolas exsistentibus continuo perturbatam Caesarem

---

1) Cf. supra p. 26 et 47—51.

2) Cf. e. gr. Kreutzwald s. v. *Begräbniss*, Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon². II 1883 p. 184. — W. H. Bennett s. v. *Death and disposal of the dead (Jewish)*; Encyclopaedia of Religion and Ethics, edited by James Hastings. Edinburgh IV 1911 p. 497—498. — Lods l. l. 1932 p. 253.

3) Cf. supra p. 18 et 26². — Vehementes Pharisaeorum et Sadducaeorum de futura vita defunctorum dissensiones illustrantur e. gr. rebus narratis in *Act. Ap.* 23, 6—10.

hoc edicto ad res religiosas pertinenti illos quoque tumultus sedare pacemque terrae stabilire voluisse perspicuum est. Eodem consilio, pacis internae condendae et servandae litiumque non necessariarum inhibendarum causa, Caesar calumniatori alterum falso crimine sepulcri violati aut quietis funerati turbatae insimulanti capitis iudicium minatur. Eadem ratione, qua in edicto Nazareo, in falsum delatorem eandem poenam, quae reo condemnato patienda esset, Augustus sanciens in universum cassas actiones compescere studuit teste Suetonio, *Aug.* 32, 2 *diuturnorum reorum et ex quorum sordibus nihil aliud quam voluptas inimicis quaereretur nomina abolevit condicione proposita, ut si quem quis repetere vellet, par periculum poenae subiret.* Qua in re Caesar id sequitur, quod legum latoribus suadet Aristoteles, *de re p.* VII 5 p. 1320 a, 11—13 (δεῖ) τὰς γινομένας δημοσίας δίκας ὡς ὀλιγίστας ἀεὶ ποιεῖν, μεγάλοις ἐπιτιμίοις τοὺς εἰκῇ γραφομένους κωλύοντας.

Quae Caesaris studia ad pacem securitatemque internam constituendam et ad incolumitatem sepulcris bustisque praestandam atque ad quietem funeratis tutam reddendam spectantia quam gratis animis incolae etiam aliarum regionum agnoverint ac praedicent, testimonio est ille titulus sepulcralis Gai Erycii, qui se Caesaris paci monumentum debere profitetur verbis Καίσαρος εἰρήνης τὸ μνῆμα τοῦτο ἔχω.

g) Sed praeter consilia generalia, quibus Caesar commotus edictum illud conceperit, etiam peculiaris causa eius documenti edendi quaerenda est. Ad quam investigandam ansas extrema edicti pars praebet. Quae cum contra certum genus calumniatorum versa sit, haec quaestio solvenda est: sparserintne quidam de quopiam homine excellenti aetate Caesaris rumores criminaque ad sepulcra violata corporaque humata profanata spectantia?

Ac re vera eius generis delicta ipsi regi Herodi obiecta esse duobus locis tradit Flavius Iosephus: *Ant. Iud.* VII 15, 3, 394 et XVI 7, 1, 179—2, 188. Qui altero loco copiose narrat regem pecuniae penuria et exemplo Hyrcani adductum clam noctu, ne res in urbe innotesceret, cum fidelissimis amicorum sepulcra Davidis et Salomonis aperuisse; ac num-

mos quidem depositos, ut Hyrcanum, non invenise, at magnam copiam ornamentorum aureorum aliarumque rerum pretiosarum, eaque omnia ab eo ablata esse; sed cum in interiores sepulcrorum partes invadere atque ad ipsas arcas, in quibus corpora regum condita essent, progredi auderet, duobus ex satellitibus flamma inde oborta necatis regem terrore perculsum ex sepulcris exiisse; cuius facinoris expiandi causa regem ante ostium sepulcrorum magnificum monumentum lapidis albi exstruxisse.

Quae crimina ab adversariis Herodis consulto in eum dissipata atque etiam aetate Flavii Iosephi et ab hoc ipso vera habita esse inde apparet, quod hic l. l. 183—187 Nicolao Damasceno vitio dat, quod ea maleficia Herodis silentio praeterierit, et inde, quod varias res adversas Herodi propter eam impietatem evenisse censet[1]).

Rumoribus illis in Herodem ab inimicis eius pervulgatis, sive veri sive falsi fuerunt[2]), aliquatenus ipse Caesar offendebatur. Qui post pugnam Actiacam ab Herode magna beneficia[3]), Rhodi vere a. 724/30 magna dona[4]), Ptolemaide aestate eius anni octingenta talenta accepit[5]), in itinere exercitus sui per Palaestinam et loca deserta in Aegyptum facto a rege abunde adiutus est[6]). Quibus pro meritis Caesar Herodem regem confirmavit, regnum eius auxit[7]), ipsum amicitia sua dignatus est[8]).

[1]) *Ant. Iud.* XVI 7, 2, 188 διὰ τὴν ἀσέβειαν αὐτῶι (sc. Ἡρώδηι) τὰς συμφορὰς ἀπηντηκέναι. Quod Iosephi de Herodis scelere iudicium sepulcra iuraque sepultorum violata apud Iudaeos aetate Iosephi inter crimina impietatis ducta esse demonstrat.

[2]) Crimina illa ficta esse arbitratur Otto s. v. *Herodes* l. l. p. 97.

[3]) Gardthausen I 1 p. 410—411; II 1 p. 222. — Schürer l. l. I p. 365 et 384. — Otto l. l. p. 48.

[4]) Flav. Ios. *Ant. Iud.* XV 6, 6, 196. *Bell. Iud.* I 20, 393.

[5]) Flav. Ios. *Ant. Iud.* XV 6, 7, 200.

[6]) Flav. Ios. *Ant. Iud.* XV 6, 7, 200. *Bell. Iud.* I 20, 395.

[7]) Gardthausen I 1 p. 460—461; II 1 p. 248—249. — Schürer l. l. — Otto l. l. p. 47—49.

[8]) Cf. supra p. 18[5]. — Flav. Ios. *Ant. Iud.* XVI 9, 3, 290 = Malcovati l. l. frg. LXXXI p. 28... γράφει πρὸς Ἡρώδην...: τοῦτο τῆς ἐπιστολῆς τὸ κεφάλαιον, ὅτι πάλαι χρώμενος αὐτῶι φίλωι, νῦν ὑπηκόωι χρήσεται (a. fere 744/10).

Quibus de causis Caesarem rumores illos Herodi infestos aegre tulisse consentaneum est. Accedit, quod ipse, cum opibus Herodis frueretur, quae ex sepulcris regum nefarie ac sceleste raptae esse dicebantur, maleficiorum amici sui conscius et particeps ac socius haberi poterat. Eiusmodi rumoribus atque opinionibus auctoritatem Caesaris ipsius facile imminui potuisse manifestum est.

Itaque Caesarem ad argumentum tituli concipiendum illis criminibus Herodi obici solitis concitatum esse edictumque eo quoque consilio edidisse coniciendum est, ut et amicum et simul se ipsum ab illis insimulationibus foedis ac rumoribus turpibus noxiisque defenderet. Qua re etiam ira atque indignatio auctoris tituli in contextu conspicuae simulque acris et brevis, crudelis et dura ratio dicendi explicantur. —

Atque hoc quidem loco considerandum est, quatenus cum argumento diatagmatis Caesaris coniecturae illae concinant, quas de causa huius documenti conficiendi promulgandique protulit Cumont p. 265—266 argumentum tituli partem esse opinatus rescripti a Caesare dati ad ea, quae Pontius Pilatus, ad Caesarem de dissensionibus inter principes sacerdotum Iudaeorum et Discipulos propter sepulcrum Iesu Nazareni vacuum repertum ortis rettulisset, quasque resumpsit ac dilatavit Lösch p. 64—77 et p. 97 litteras a Pilato de accusatione, causa, supplicio Iesu Nazareni, de sepulcro Eius inani invento procul dubio ad Caesarem missas ac Romae in tabulario publico etiam temporibus Iustini Martyris et Tertulliani servatas esse probare studens.

Ac primum quidem Pontius Pilatus ad Caesarem non nisi de litibus ad unum sepulcrum spectantibus ac de uno corpore in sepulcro interim deposito, postea in hoc non reperto deferre potuit. Corpus enim Iesu Christi ab Iosepho ab Arimathaea Nicodemoque in monumento novo ad tempus, non in perpetuum, depositum esse ex verbis Iohannis sequitur expresse atque accuratius quam synoptici duas causas illius sepulturae praeproperae afferentis 19, 42 ἐκεῖ οὖν διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν Ἰουδαίων, ὅτι ἐγγὺς ἦν τὸ μνημεῖον, ἔθηκαν τὸν Ἰησοῦν. Sepulturam illam temporariam, non perpetuam, fuisse etiam consiliis mulierum piarum ad sepulcrum po-

stridie Sabbata mane properantium comprobatur; nam eas de sepulcro patefaciendo cogitavisse ex verbis earum apparet allegatis apud Marc. 16, 3 τίς ἀποκυλίσει ἡμῖν τὸν λίθον ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνημείου; sepulcrum autem perpetuum cuilibet aperire non licuisse liquet; ac praeterea eas Corpus Iesu Christi ante exspectatam sepulturam futuram, non post eam factam ungere voluisse consentaneum est. — Ex θάπτειν verbo, adhibito a Paulo, I *Cor.* 15, 4 ὅτι Χριστὸς ἀπέθανεν... καὶ ὅτι ἐτάφη = *Vulg. quoniam Christus mortuus est... et quia sepultus est,* sepulturam illam ultimam ac perpetuam fuisse cum necessitate concludi non potest. Eiusmodi sepultura κηδεύειν verbo exprimenda erat[1]).

In titulo autem Caesaris quinque diversa delicta in perpetua sepulcra atque in defunctos perpetuis sepulturis traditos committi solita enumerantur. Ex quibus variis maleficiis a Caesare distinctis edictum eius non tam propter illud unum idque temporarium sepulcrum vacuefactum quam potius propter multitudinem perpetuorum sepulcrorum variis modis violari solitorum, idcirco ad saevos immanesque mores incolarum Palaestinae coercendos atque humaniores reddendos conceptum promulgatumque esse colligendum est.

Deinde Discipulis neque Iudaei neque Pontius Pilatus sepulcrum violatum aut iniuriam Corpori Iesu Christi in sepulcro posito illatam obicere poterant ac de ulla eiusmodi iniuria in litteris Pontii Pilati vix quicquam narratum erat. Praecipuum vero summumque consilium tituli Caesaris id est, ut mortui rite sollemniterque atque in perpetuum funerati maioribus quam vivi vel mortui ad tempus in sepulcro depositi honoribus afficiantur, ab iniuriis defendantur, id, quod auctor tituli expresse flagitat vv. 17—18 πολὺ γὰρ μᾶλλον δεήσει τοὺς κεκηδευμένους τειμᾶν.

Quas ob discrepantias inter coniectatum argumentum epistulae Pontii Pilati et inter clarum argumentum tituli

---

[1]) Corpus Iesu Christi ab Iosepho Nicodemoque ultimae ac perpetuae sepulturae traditum esse arbitratur F.-M. Braun, O. P., *La sépulture de Jésus. A propos de trois livres récents.* Paris 1937 p. 20—22 et 78—79; de significatu θάπτειν verbi in I *Cor.* 15, 4 agit idem l. l. p. 48—50.

Caesaris exsistentes hoc documentum rescriptum Caesaris esse ad illas litteras Pontii Pilati datum negandum est.

12. De contextus Graeci edicti auctore.

Eum, qui exemplar Latinum edicti Caesaris in linguam Graecam transferendum, titulum in lapide incidendum, tabulam adhuc servatam publice proponendam curaverit, neminem nisi Herodem fuisse ex rebus explanatis concludendum videtur esse. Ex hac re nec minus inde, quod proprietates dicendi et rationes scribendi in contextu Graeco observatae hunc ab homine quodam in litteris versato et lingua Graeca erudito et artis grammaticae haud imperito confectum esse indicant, auctorem eius contextus Graeci fortasse Nicolaum Damascenum, qui pari familiaritate necessitudineque et cum Caesare Augusto et cum Herode coniunctus esset[1]), fuisse vero proximum videtur esse[2]).

II. De ratione inter praecepta iuris Romani ad sepulcra corporaque humata tuenda spectantia edictumque Caesaris Palaestinum intercedenti.

1. De edicto perpetuo praetoris urbani[3]) Palaestinoque Caesaris.

Ad Caesaris edictum recte intellegendum iudicandumque primo, quae ratio inter hoc et praecepta iuris Romani civilis ad sepulcra reliquiasque tuendas pertinentia intercedat, exponere necesse est.

a) Ac primum quidem edictis et Palaestino Caesaris et perpetuo praetoris urbani nonnullae res communes sunt: praetor locutionibus *quicumque agere volet, si plures agere volent, si*

---

[1]) Friedericus Buerger, *De Nicolai Damasceni fragmento Escorialensi quod inscribitur* Βίος Καίσαρος. Diss. hist. Bonnae 1869 p. 1—2.

[2]) Contextum Latinum documenti in sermonem Graecum a scribis praefecti Syriae vel procuratoris Iudaeae translatum esse putat Lösch p. 59. — Ut diatagmati conficiendo rex Herodes Agrippa I (39—44) interesset, id quod opinatur Lösch p. 94, fieri non potuisse patet.

[3]) Lenel l. l. p. 220.

quis... agere volet, Caesar locutione v. 6—7 Ἐὰν δέ τις ἐπιδίξῃ τινὰ actionem sepulcri violati popularem esse volunt[1]); — quae actio et apud praetorem et in edicto Caesaris initium capit a crimine per actorem apud magistratum designato, ad quam actionis partem exprimendam praetor *dicendi,* Caesar ἐπιδεικνύναι = *demonstrandi* verbo utitur[2]); — *dolus malus* rei in crimine ei inferendo demonstrandus a praetore bis, a Caesare litteris in v. 10 rarius dispositis effertur; — praetor se actori in reum sepulcri violati iudicium sive actionem daturum sive agendi potestatem facturum esse pollicetur, Caesar in reum iudicium fieri iubet; — reus sepulcri violati apud praetorem bis *in eum* locutione, apud Caesarem vv. 13—14 κατὰ τοῦ τοιούτου locutione significatur.

b) Sed differentiae inter utrumque edictum intercedentes multo graviores sunt.

α) Caesar sepulcra non nisi familiaria perpetua in religionem parentum vel liberorum vel domesticorum facta[3]), praetor omnia tueri vult. Ex quo discrimine inter utrumque edictum exsistenti edictum Caesaris prius, edicti perpetui, quod iussu Hadriani a Salvio Iuliano in novam formam redactum esse constat[4]), praeceptum omnibus sepulcris par praesidium praebens posterius esse sequitur.

β) In edicto perpetuo ei, *ad quem* sepulcrum *pertineat*[5]), vel *si plures agere velint,* ei, *cuius causa iustissima esse videatur,* in edicto Caesaris uni cuique nullo adhibito modo agendi potestas datur.

γ) Praetor tria delicta distinguit: sepulcrum violatum, sepulcrum in domicilium conversum, aedificium sepulcri causa

[1]) Ulpianus, *Dig.* XLVII 12, 3, 12 *Haec actio popularis est.*

[2]) Cf. supra p. 38—39.

[3]) Cf. supra p. 33.

[4]) Cf. e. gr. v. Rohden s. v. *Aelius* n. 64, RE I 1894 p. 518. — Theodor Kipp, *Geschichte der Quellen des römischen Rechts.* Leipzig—Erlangen 1919 p. 55—57. — Cuq 1932 p. 120.

[5]) Locutionem hanc interpretantur: Pfaff s. v. *Sepulcri violatio,* RE 2. Reihe IV 1923 p. 1626 *die Familienmitglieder des Verstorbenen,* — Wenger, Zeitschr. d. Sav.-Stift. f. Rechtsgesch. Rom. Abt. LI 1931 p. 395 *Der Inhaber eines Grabrechts,* — Cuq 1932 p. 120 *aux membres de la famille.*

factum in alium usum, atque cui destinatum erat, usurpatum; secundo et tertio crimine praetor accuratius praeceptum explicat, quo partes sepulcri usucapi vetantur in lege XII tabularum X 10 apud Ciceronem, *de leg.* II 24,61 *quod autem forum, id est vestibulum sepulcri, bustumve usucapi vetat, tuetur ius sepulcrorum.* — In edicto Caesaris, in vv. 12—13, duo exempla sepulcri violati, cippi aut lapides translati, discernuntur. At tria maleficia apud Caesarem enumerata, sepulcrum vel ipsum corpus mortui deletum, cadavera alio aliquo modo ex sepulcris eiecta aut in altera loca dolo malo in iniuriam sepultorum translata, in edicto perpetuo omnino non commemorantur. Quae delicta Caesarem ex ipsis rebus observatis in suum edictum recepisse patet.

δ) *Dolus malus* in edicto praetoris priore loco ad sepulcrum violatum, posteriore ad sepulcrum perverse ad habitandum usurpatum, in edicto Caesaris ad corpora mortua ex sepulcris in altera loca nefarie translata pertinet.

ε) Praetor se in reum sepulcri violati iudicium *in factum* et actionem pecuniariam daturum esse promittit, Caesar in reum unius cuiusque ex quinque delictis distinctis iudicium impietatis secundum praecepta religionum hominum sc. provincialium fieri iubet.

ζ) Praetor in edicti perpetui cap. VI *De postulando* agenti[1]) in eum, *qui in iudicio publico calumniae praevaricationisve causa quid fecisse iudicatus erit,* eam poenam statuit, *pro alio ne postulet,* in cap. IX *De calumniatoribus* tractanti[2]) se *in eum qui, ut calumniae causa negotium faceret vel non faceret, pecuniam accepisse dicetur, intra annum in quadruplum eius pecuniae quam accepisse dicetur, post annum simpli* iudicium daturum esse pollicetur. — Caesar calumniatorem alteri crimen sceleris in funeratos commissi aut sepulcri violati inferentem capitis iudicio obnoxium fieri vult.

Ex quibus discrepantiis inter utrumque edictum exstantibus Caesarem praecepta edicti perpetui praetoris urbani ad sepulcra tuenda pertinentia non sequi, ideo in Palaestinam aut in

[1]) Lenel l. l. p. 214—215.

[2]) Lenel l. l. p. 216.

Syriam aut in ullam aliam provinciam non introducere apparet, etsi nonnullas notiones locutionesque edicti Caesaris ad exemplar edicti praetoris adumbratas esse concedendum est[1]).

2. De iure pontificio edictoque Caesaris.

Nec minoris momenti quam rationem inter utrumque edictum intercedentem investigavisse est explorare, quatenus edictum Caesaris cum praeceptis sepulcralibus iuris pontificii congruat, quatenus ab iis discedat.

a) α) Ad iura defunctorum defendenda ius pontificium postulavisse, ut vivi mortuos suos deorum instar haberent atque colerent, demonstrant enuntiata Ciceronis, *de leg.* II 9, 22 *Sos leto datos divos habento*[2]) et ib. II 22, 55 *Nec... tam denicales... quam ceterorum caelestium quieti dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent.* — Eandem de mortuis opinionem Caesar profitetur, delicta et sepulcrorum violatorum et reliquiarum contrectatarum aeque atque crimina deorum laesorum vindicari iubens, ideo defunctos deis aequiperans.

β) Eam sententiam, quam de mortuorum iuribus ex iure pontificio laudat Cicero, *de leg.* II 9, 22 *Deorum Manium iura sancta sunto,* Caesar in suum usum convertit, iura illa in edicto suo constituit, huic sententiae vim legis publicae dat, qua omnes incolae certe Palaestinae teneantur.

γ) In iure pontificio caerimonias ad sepulcra fieri solitas violatas pariter ac scelera in deos caelestes commissa inter crimina impietatis ductas esse sequitur ex verbis Ciceronis, *Tusc.* I 12, 27 *unum illud erat insitum priscis illis, quos „cascos"*

---

[1]) Edicti Caesaris parte vv. 6—13 non nisi praecepta edicti praetoris repeti arbitratur Tonneau p. 561. — Caesarem vim edicti perpetui in Syriam extendisse putant Corradi p. 64, Cuq 1930 p. 397, ib. p. 410 *à une province impériale,* in Palaestinam Brown p. 21 *Hadrian .. merely extended the Roman praetor's edict to Palestine.*

[2]) Hanc aliasque leges a Cicerone, *de leg.* II 9, 22 laudatas ex XII tabulis sumptas esse, id quod opinatur Steuding s. v. *Manes,* Roscher, Lex. d. gr. u. röm. Myth. II 2, 1894—1897 p. 2321, refutatur verbis Ciceronis, *de leg.* II 7, 18 *Leges a me edentur.* Merito leges illae inter fragmenta legum XII tabularum non afferuntur apud Bruns-Gradenwitz[7] p. 35—37.

appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret; idque... e pontificio iure et e caerimoniis sepulcrorum intellegi licet, quas maxumis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in caeteris humi retineretur et permaneret tamen[1]). — Caesar, etsi earum caerimoniarum in mortuorum cultum ad sepulcra feriis fieri solitarum in edicto suo rationem expresse non habet, tamen iura Manium violata in numero criminum impietatis referens cum iure pontificio consentit.

b) α) Ex sepulcrorum generibus in iuris pontificii tutela non nisi sepulcra gentilicia fuisse sequitur ex enuntiato Ciceronis, *de leg.* II 22,55 *Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse* (sc. pontifices). At Caesarem integritatem familiaribus sepulcris perpetuis praestare velle prima edicti eius pars, vv. 2—6, docet[2]). Quare Caesaris edictum inter ius pontificium praesidium suum sepulcris gentiliciis praebens edictumque praetoris omnia sepulcra tuens locum medium occupare apertum est. Neque enim dubium est, quin sepulcrum familiare ex gentilicio pristino iure gentili evanescente mutatum sit[3]).

β) Ius pontificium ut sacra privata, quorum partem cultum sepulcrorum sepultorumque fuisse constat, perpetua ullo termino non posito maneant, praecipit teste Cicerone, *de leg.* II 9,22 *Sacra privata perpetua manento.* Quod praescriptum iuris pontificii Caesaris animo obversatum esse ex *manendi* verbo a Cicerone in hoc enuntiato adhibito, a Caesare in edicto,

---

[1]) Locutione *caerimoniis sepulcrorum* caerimonias anniversarias ad sepulcra certis diebus festis fieri solitas significari iis ipsis vocabulis indicatur. Ea locutione eandem notionem exprimi quam locutione *c. sepulturarum — obrzędy pogrzebowe, według natury swej jednorazowe i przemijające* — vix recte percipit Zieliński l. l. IV a 1, 1933 p. 334.

[2]) Cf. supra p. 33.

[3]) Mommsen, *Zum römischen Grabrecht* l. l. p. 210 = Ges. Schr. III p. 204—205.

in v. 5 μένειν forma, iterato conicere licet. Sed tamen Caesar praesidium iuris sepulcris familiaribus tribuendum in spatium aevi contrahit[1]).

In iuribus igitur funeratorum ipsorum tuendis Caesar sese ad praecepta iuris pontificii applicat, in praeceptis autem ad sepulcra in tuto collocanda spectantibus genus sepulcrorum mutat et spatium praesidii iis praestandi determinat.

III. De loco Caesaris edicto Palaestino inter praecepta iuris Romani et Graeci ad sepulcra reliquiasque tuendas pertinentia adsignando.

Quem locum Caesaris edictum Palaestinum inter praecepta iuris Romani nec non Graeci ad sepulcra bustaque et corpora mortua funerata tuenda spectantia occupet, apparebit, postquam, in quibus delictorum generibus Romani et Graeci sepulcra violata mortuosque profanatos duxerint, explanatum erit.

1) Ex legibus XII tabularum sepulcra bustaque tuetur sola lex X 10 = Cic. *de leg.* II 24,61[2]). Ex qua lege et ex verbis ab Imp. Iuliano in edicto Antiochiae prid. Id. Febr. a. 363 dato usurpatis: *Cod. Theod.* IX 17, 5 = *Cod. Iust.* IX 19, 5 *et lapidem hinc movere et terram sollicitare et cespitem vellere proximum sacrilegio maiores semper habuerunt* crimen sepulcri violati a Romanis a principio etsi facinus sacrilegio proximum, tamen sacrilegium ipsum non habitum esse patet. Ex ea autem re, quod sacrilegium non nisi gravius furti genus putabatur[3]), res de sepulcris ablatas vel sepulcra violata per prima liberae rei publicae Romanae saecula in iure civili cum furtis in aequo posita, ideo delicta privata habita esse certum est[4]).

[1]) Cf. supra p. 36—38.
[2]) Cf. supra p. 75.
[3]) Pfaff s. v. *Sacrilegium*, R.E 2. Reihe II 1920 p. 1680.
[4]) Ferdinandus Wamser, *De iure sepulcrali Romanorum quid tituli doceant*. Diss. Giessen. Darmstadt 1887 p. 32: *Is qui privandi causa sepulcrum operuit, secundum legem XII tabularum fur exstitit, non sacrilegus, dummodo cadaver non tangeret.*

2) Id, quod delicta in sepulcra sepultosve commissa in leges XII tabularum accuratius non recepta sunt, ea re explicatur, quod sepulcra corporaque mortua et sepulta et sepelienda ad ius pontificium pertinebant[1]). Religionem cultumque sepulcrorum riteque funeratorum in peculiari tutela iuris pontificii fuisse loci ex libris Ciceronis supra p. 76—77 allegati demonstrant. Praeterea teste Cicerone, *de re p.* IV 8, 8 *pontificio iure sanctitudo sepulturae* expresse affirmatur. Deinde id, quod sepulcra inter res religiosas habebantur ac religione tenebantur, ex iure pontificio originem ducit[2]). Tum Polybius in deos et parentes et mortuos peccare nefas esse scribens XXXVI 9,15 ἀσέβημα...[3]) εἶναι τὸ περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἁμαρτάνειν procul dubio doctrinas pontificii iuris reddit.

Itaque cum sepulturae, sepulcra, corpora humata peculiari tutelae iuris pontificii subiecta essent, maleficia in sepulcra non minus quam in funeratos commissa secundum pontificium ius nefas habita esse apertum est. Sed culpam ex facinoribus in sepulcra admissis ortam, etsi gravem, tamen piaculo a pontificibus imposito solvi potuisse demonstrant verba Pauli, *Sent.* I 21, 4

[1]) Cic. *de leg.* II 18, 46 *nunc de sacris perpetuis et de Manium iure restat... eas res... exspecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent.* — Id. ib. 22, 57 *eumque morem* (sc. humandi) *ius pontificale confirmat.*
[2]) *Religiosus locus* locutio a principio idem quod **reliquiosus l.* sive l. reliquiarum plenus, *religionis* vox idem quod **reliquio* sive *relinquendi* actio significavisse videntur. *Religionis* nomen et *religiosus* adiectivum a *relinquendo* derivanda esse arbitrantur veteres iuris periti Romani: Servius Sulpicius Rufus apud Macrobium, *Sat.* III 3, 8 *religionem esse dictam tradidit quae propter sanctitatem aliquam remota ac seposita a nobis sit, quasi a relinquendo dicta.* In qua *religionis* vocabuli derivandi ratione Sulpicium Rufum sequuntur Masurius Sabinus apud Gellium, *N. A.* IV 9, 8; Pompeius Festus apud Macrobium, *Sat.* III 3, 10; Gaius, *Inst.* II 4 *religiosae, quae dis Manibus relictae sunt*; Paulus, *Dig.* XI 7, 44 *cum autem impetratur, ut reliquiae transferantur, desinit locus religiosus esse*; Modestinus, *Dig.* X 2, 30 — cf. supra p. 27. — *Religionis* vocis ex *relinquendi* verbo deducendae rationem antiquam, quam in memoriam revocat Cuq 1930 p. 385, immerito silentio praetereunt recentes, e. gr. Georg Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*. München 1912 p. 381[3]; — Kobbert s. v. *Religio*, RE 2. Reihe I 1914 p. 565— 575.
[3]) CGL II 133,13 *Nefas* ἀθέμιτον ἀσέβημα.

qui corpus perpetuae sepulturae traditum vel ad tempus alicui loco commendatum nudaverit et solis radiis ostenderit, piaculum committit; — vel Imp. Iuliani l. l. *Cod. Theod.* IX 17,5 = *Cod. Iust.* IX 19,5,1 *ne in piaculum incidant contaminata religione bustorum;* — vel tituli CIL VI 1884 = Bruns-Gradenwitz^{7} n. 172,58 p. 385—386... *reliquiae treiectae... ex permissu collegii pontific(um), piaculo facto;* — vel CIL X 8259 = Dessau 8381 = Bruns-Gradenwitz^{7} n. 172, 61 *C]ollegi[u]m pon[tif]icum d[e]crevit: ...scripturam tituli at pristinam formam restituere piaculo prius dato operis faciendi ove atra.*

At iniurias Manibus ipsis illatas omnino inexpiabiles esse censent Cic. *Tusc.* I 12,27[1]) et Hor. *c.* I 28,34 *Teque* (sc. qui iura diis Manibus debita laedis) *piacula nulla resolvent.*

3) Sed neque ius civile crimini sepulcri violati notam furti imponens neque pontificium istud maleficium nefas designans ad eius generis delicta inhibenda se satis firmum impedimentum praebuisse inde apparet, quod praetor urbanus in edicti perpetui c. XVI *De sepulcro violato*[2]) agenti se in sepulcri violati reum actionem popularem ac pecuniariam daturum esse pollicetur. Ex ea re, quod praetor reum ei, *ad quem pertineat,* tanti, *quanti ob eam rem aequum videatur,* noxae sarciendae causa condemnari vult, crimen sepulcri violati ab eo in damnis iniuria datis haberi sequitur[3]).

4) Inde autem, quod praetor in sepulcri violati reum etiam actionem popularem praebere vult, et simul ex gravitate poenae a praetore ad *sestertium centum milium nummorum* vel etiam ad *sestertium ducentorum milium nummorum* admissae facinus sepulcri violati ab auctoribus edicti perpetui etiam delictum publicum habitum esse sequitur, quod iam non simpliciter in aliquem hominem privatum, sed, etsi non in civitatem vel in rem publicam, tamen in societatem humanam patratum esse sentiebatur[4]). Gravitate enim poenae, re familiari subversa, con-

[1]) Cf. supra p. 76—77.
[2]) Lenel l. l. p. 220.
[3]) Theodor Mommsen, *Römisches Strafrecht.* Leipzig 1899 p. 812—813.
[4]) Mommsen, *Strafr.* p. 344 *das Princip der Ahndung des geschädigten Gemeinrechts durch einen freiwilligen Vertreter.* — Steuding s. v. *Manes* l. l. p. 2321.

dicione existimationeque civili sive capite deletis sepulcri violator profligandus et prosternendus atque ex societate hominum bonorum eliminandus erat[1]).

Ex eadem sentiendi cogitandique ratione multae illae funerariae originem habere videntur, quae in Graecis titulis sepulcralibus Lyciae et Cariae iam saec. a. Chr. III prodeunt[2]), in Latinis praecipue Italiae demum inde ab a. 587/167 apparent[3]). Multae enim in titulis sepulcralibus sepulcrorum violatoribus impositae ab his *poenae nomine*[4]) vel aerario populi Romani vel arcae collegii pontificum vel virginibus Vestalibus vel ei civitati, in qua sepulcrum exstaret[5]), vel decuriae sepulti[6]) vel fisco solvendae erant. Quas poenas aetate Augusti legibus publicis constitutas esse docet *Fragmentum* quod vocatur *Tudertinum* CIL I 1409 = Bruns-Gradenwitz^{7} n. 32 p. 157—158 [*Quae poenae ob iura sepulcrorum violata cautum iure Qui]ritium comprehensumve est uti dentur p(opulo) R(omano), u[ti eaedem dentur colonis eius coloniae, ius esto...].*

[1]) Mommsen, *Strafr.* p. 1019.
[2]) Graecos titulos sepulcrales componunt: Gustav Hirschfeld, *Über die griechischen Grabschriften, welche Geldstrafen anordnen.* Königsberger Studien. Historisch-philologische Untersuchungen. I 1887 p. 83—144. — Johannes Merkel, *Über die sogenannten Sepulcralmulten.* Festgabe der Göttinger Juristenfakultät für Rudolf von Jhering zum fünfzigjährigen Doktorjubiläum am 6. August 1892. Leipzig 1892 p. 79—134 p. 114^{137}. — Mommsen, *Strafr.* p. 821^{2}. — Erwin Rohde, *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* $^{9-10}$. Tübingen 1925 II p. 340—343. — Stemler l. l. p. 55 et 64—65. — Kurt Latte, *Heiliges Recht.* Tübingen 1920 p. 88—96.
[3]) Mommsen, *Strafr.* p. 814—816. — Pfaff s. v. *Sepulcralmulten,* RE 2. Reihe IV 1923 p. 1623. — Titulos Latinos multas funerarias violatoribus sepulcrorum minantes exhibent Wamser l. l. p. 29—35, eiusmodi titulorum exempla selecta Bruns-Gradenwitz^{7} n. 172,9—44 p. 378—383.
[4]) CIL VI 2, 13152 = Dessau 8229 = Bruns-Gradenwitz^{7} n. 172,12 p. 379.
[5]) CIL V 952 = Dessau 8239 = Bruns-Gradenwitz^{7} n. 172,17 p. 379... *poen(ae) nom(ine) | dabit rei p(ublicae) Aquil(eiensium) HS XX n. | Delator quart(am) accip(iet).*
[6]) CIL III 2107 = Dessau 7236 = Bruns-Gradenwitz^{7} n. 172,26 p. 380.

Ut sepulcri violator damni dati sarciendi vel maleficii ulciscendi causa pecunia solvenda multaretur, actiones pecuniarias saeculo p. Chr. III dari solitas esse testatur Aemilius Macer, *Dig.* XLVII 12, 9 *De sepulchro violato actio quoque pecuniaria datur.*

Delicta sepulcrorum violatorum pecunia fisco inferenda puniebantur aetate Imp. Constantii (337—361): *Cod. Theod.* IX 17, 2 = *Cod. Iust.* IX 19, 3 *Si quis sepulchrum laesurus attigerit,... ut eam* (sc. poenam) *largitionibus nostris inferre cogantur* (a. d. V K. April. a. 349) — et *Cod. Theod.* IX 17, 4 *Qui aedificia Manium violant,... = Cod. Iust.* IX 19, 4 *Qui sepulchra violant,... decem pondo auri cogatur fisco inferre* (Id. Iun. a. 357) — atque etiam temporibus Imp. Iustini (518—527): *Cod. Iust.* IX 19, 6 *Cum sit iniustum et nostris alienum temporibus iniuriam fieri reliquiis defunctorum..., ...eum..., qui in huiusmodi deprehensus fuerit flagitio, quinquaginta libras auri dependere...*

5) In variis imperii Romani regionibus suis legibus utentibus delicta in sepulcra humatosque commissa ex patriis legibus iudicata et punita esse demonstrant tituli sepulcrales, e. gr. titulus Trallibus Cariae inventus: BCH V 1881 p. 345 ὑπεύθυνος ἔσται τοῖς τε διατάγμασι καὶ τοῖς πατρίοις νόμο[ις καὶ] ἀποτεισάτω...[1]) vel titulus Cyrenaeus: *Amer. Journal of Arch.* 1913 p. 180 n. 59 ῟Ωι μὴ ἀνῆκεν, μή τι [να βάλ]λιν· εἶ δὲ μή, χρησόμεθα κατὰ τὸν νόμον[2]).

In iure Attico et in iuribus variarum civitatium Asiae scelus in sepulcrum sepultumve commissum peculiare τυμβωρυχίας crimen habitum est; in quibus civitatibus eiusmodi facinus eo nomine notatum sit, his titulorum exemplis illustratur:

[1]) Hirschfeld l. l. p. 121. — Mommsen, *Strafr.* p. 816. — C. p. 244.

[2]) Wilhelm l. l. p. 859.

Locus tituli		
inventi		publici iuris facti
civitas	regio	
Adramyttium	Mysia	Μουσεῖον καὶ βιβλιοθήκη τῆς ἐν Σμύρνηι εὐαγγελικῆς σχολῆς I 1875 p. 137 ἔστε ὑπεύθυνος τῶι τῆς τυνβωροιχίας ἐγκλήματι. — Stemler l. l. p. 65.
Cyzicus	Phrygia minor	CIG 3692 ἐνκληθ[ή]σε[τ]αι γ[ὰ]ρ [τ]υμβ[ω]ρυχ[ί]ας. — 3694 μή τινα ἐνθήσ[η]ις τάφωι δίκην θ' ὑφέξ[η]ις παρανόμως τυμβωρυχῶ[ν].
Hierapolis	Phrygia	Walther Judeich, *Inschriften von Hierapolis.* [Altertümer von Hierapolis. Hrsg. von Carl Humann, Conrad Cichorius, Walther Judeich, Franz Winter. Jahrb. d. K. Deutschen Archäologischen Instituts. Ergänzungsheft IV]. Berlin 1898 n. 275, 6 ἐὰν δέ τις ἕτερος κηδεύσει, δώσει τῶι φίσκωι (δηνάρια) (χίλια) καὶ ἔσται ἔνοχος τυμβωρυχίαι. — N. 312 ἀποτείσει τῶι ἱερωτάτωι συνε[δρίωι τῆς γ]ερουσίας (δηνάρια)... καὶ τυνβωρυχίας ὑπ[ε]ύθυνος [ἔσται].
Iassus	Caria	CIG 2688 τ[υμ]βωρυ[χί]ας ὑπαχθήσεται. — 2690 ὁ μὲν τοῦτο τολμήσας λόγον ὑφέξει τυμβωρυχίας.
Miletus	Ionia	Le Bas-Waddington 220 ἐξέστω δὲ παντὶ βουλομένωι ἄγειν αὐτὸν τυμβωρυχίας.
Olympus	Lycia	CIG 4325 k ἂν δέ τις [ἐ]πιβ[ιάση]ταί [τι]να κηδεῦσ[αι], τοῦτον ἄγ[ε]σθαι τ[υ]μβ[ω]ρυχίας.
Smyrna	Ionia	CIG 3266 ἔστω ὑπεύθυνος τυμβωρχίαι.
Tarsus	Cilicia	BCH VII 1883 p. 292, 5.
Thyatira	Lydia	CIG 3509 γεινόμενος ὑπεύθυνος ἔξωθεν τῶι τῆς τυμβωρυχίας νόμωι.

6) Flagitium sepulcri violati ἱεροσυλία sive sacrilegium[1]) in titulis sepulcralibus harum civitatium Asiae appellatur:

Locus tituli		
inventi		publici iuris facti
civitas	regio	
Anticragus	Lycia	CIG 4224 d, 10 ἐὰν δέ [τις π]αρὰ ταῦτα ποιήσῃ, ...ἔ]στω ἱερόσυλος.
Pinara	Lycia	CIG 4253 = Otto Benndorf u. George Niemann, *Reisen in Lykien u. Karien. [Reisen im südwestlichen Kleinasien I.]* Wien 1884 p. 56 ἔστω ἱερόσυλος [θ]εοῖς οὐ[ρ]ανίοις καὶ καταχθονίοις.
[Hierapolis]	[Phrygia]	Judeich l. l. n. 270,3 ἔνοχος ἔσται ἱεροσυλίαι. — At mortuus in hoc sepulcro sepultus peregrinus est, negotiator Aphrodisiensis, non civis Hierapolitanus: ἡ σορὸς Ἀχιλλέως, πραγματευτοῦ Ἀφροδεισι[έως].

7) a) In ἀσεβείας sive impietatis[2]) criminibus maleficia in sepulcra funeratosque admissa in his civitatibus Asiae et Graeciae ducuntur:

Locus tituli		
inventi		publici iuris facti
civitas	regio	
Aperlae	Lycia	CIG 4230 ἐὰν δέ τις παρὰ ταῦτα π[ο]ιή[σ]ῃ, ἔστω θεοῖς [ο]ὐ[ραν]ίο[ις] καὶ θ[εο]ῖς κατα[χθ]ονίοις [ἀ]σε[β]ής. — 4290 = Le Bas-Waddington 1299 ὁ ἐνθάψας ὑπεύθυνος ἔσται ἀσεβεία[ς] καταχθονίοις θεοῖς καὶ ὑποκείσεται τοῖς διατεταγμένοις κ[αὶ ἔ]ξωθεν Ἀπερλειτῶν τῶι δήμωι... (δηνάρια δισμύρια).

[1]) CGL II 337,27 Ἱεροσυλία *sacrilegium;* item 505,21; 548,45; III 146,42; 462,75; 496,8.

[2]) CGL II 78,44 *impietas* ἀσέβεια item 247,21; III 337,35; 451,9.

Locus tituli		
inventi		publici iuris facti
civitas	regio	
Aphrodisias	Caria	CIG 2824 [ἔ]στω ἐπάρατος. — Le Bas-Waddington 1639 ὁ πράσας καὶ ὁ ἀναδεξάμενος ἔνοχος ἔσται ἀσεβεία[ς]. — Stemler l. l. p. 55.
Corcyra	Corcyra	CIG 1933 εἰ δέ τις ἀνύξι, δώσει τῶι φίσσκωι δηνάρια δισχείλια πεντακόσια καὶ ὑφέξι λόγον ἀσεβείας. — Rohde l. l. II p. 341[1].
	Cos	Paton-Hicks, *Inscriptions of Cos* 319... ἀσεβήσαντα δὲ ἰς τοὺς καταχθονίους θεοὺς...— Latte l. l. p. 95[15].
Halus	Phthiotis	Dittenberger *Syll.*[3] n. 1237 εἰ δέ τις τολμήσει ἀνοῖξαι τόδε τὸ μνῆμα, ἀσεβήσηι τὰ περὶ τοὺς θεούς τε κ(αὶ) θεὰς πάσας κ(αὶ) ἥρωας πάντας, ἕξει δὲ κ(αὶ) ὀργὴν μεγάλην τοῦ μεγάλου Διός.
Myra	Lycia	CIG 4303 = Benndorf-Niemann l. l. I p. 62 ἁμαρ[τωλὸς οἴχ]οιτο -- εἰς το[ὺς ὑ]ποχθονίο[υς θ]εούς.
Pinara	Lycia	CIG 4259 ἐὰν δέ τις παρὰ ταῦτα ποιήσῃ, [ἁ]μαρτωλὸς ἔστω θεῶν πάντων καὶ Λητοῦς καὶ τῶν τέκνων [αὐτῆς].
Sidyma	Lycia	CIG 4266 c καὶ ὑπεύθυνος ἔσται τῶι τῆς ἀσεβείας νόμωι.
Telmissus	Lycia	CIG 4207 ὁ θείς τινα ἀσεβὴς ἔστω θεοῖς καταχθονίοις.
Termessus	Pisidia	Karol Hrabia Lanckoroński, *Miasta Pamfilji i Pizydyi przy współudziale G. Niemann'a i E. Petersen'a. II Pizydya.* Kraków 1896 p. 217 n. 147 ἐὰν δέ τις ἄλλος πειράσει ἐν αὐτῆι θάψαι τινά, ἔνοχος ἔσται τῇ εἰς τοὺς κατοιχουμένους ἀσε βεία.
Tlos	Lycia	CIG 4252 b ὃς δ' ἂν κακῶς διαθῆι τὸν βω[μόν, ἁμαρτ]ωλὸς ἔστ[ω θεοῖς κατα]χθονίοις.

Flagitium in sepulcrum reliquiasve admissum duplex crimen, et impietatis et sacrilegii, in titulis Sidymae Lyciae inventis appellatur: Benndorf-Niemann l. l. n. 55, 13—14 p. 78 ἀσεβὴ[ς] ἔσται καὶ ἱερόσυλος, item n. 62 p. 80.

Similiter vocibus duorum criminum, sed impietatis et sepulcri revulsi, maleficium illud in titulis Aphrodisiae Cariae positis designari solet: CIG 2826 [ὅ] τούτων τι τολμήσας... ἔσται [ἐπά]ρατος καὶ [ἀ]σεβὴς καὶ τυμβ[ω]ρύχος· — 2827... ἔστω ἀσε-[β]ὴς [κα]ὶ ἐ[π]άρατος καὶ τυμβωρύχος· item 2830. 2839. 2843. Le Bas-Waddington 1631. — Ordine vocabulorum mutato CIG 2834 = Le Bas-Waddington 1632 ἔστω ὅ τε ποιήσας ὅ τε ἀναδεξάμενος τυμβω[ρύχος καὶ ἀσεβὴς καὶ ἐπ]άρατος.

Titulorum sepulcralium auctores homines sepulcra ossave humata violantes et impios et sepulcrorum violatores sive vispillones[1]) aut et impios et sacrilegos denotantes istos adversus leges et divinas et humanas, contra fas et ius delinquere significare cupiunt[2]).

b) Utique scelera in sepulcra funeratosque commissa in numero ἀσεβείας sive impietatis criminum praecipue in Asiae regionibus ad meridiem vergentibus, ac praesertim in Caria et Lycia ducta esse titulorum sepulcralium exempla docent. Itaque Caesarem, cum in reum sepulcri corrupti aut mortui iniuriis affecti iudicium impietatis fieri iubeat, ideo eiusmodi delicta in numerum criminum impietatis referenda esse constituat, rationem illa delicta iudicandi in meridianis Asiae partibus observatam sequi atque in Palaestinam inducere apertum est. Caesar eius generis flagitia criminibus impietatis attribuens atque ideo inexpiabilia censens in ea gravius animadvertit quam ius pontificium; nam in hoc facinus in sepulcrum reliquiasve mortui commissum nefas, quod piaculo dato solvi possit[1]), non impietatis crimen, cuius nulla expiatio sit[2]), habetur. Omnino in iure Romano maleficia in sepulcra funeratosve commissa in criminibus impietatis non magis umquam ducta sunt quam in iure Attico[3]).

Iniurias Manibus vel defunctis illatas aeque atque maleficia in deos et parentes et patriam commissa inter impietatis delicta ducens opiniones incolarum regionum Asiae in meridiem spectantium, non civium Atheniensium reddit [Aristoteles], *de virtutibus et vitiis* 7 p. 1251 a, 31—33 ἀσέβεια μὲν ἡ περὶ θεοὺς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοιχομένους καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα[4]).

Impietatis poena apud Hebraeos mors erat[5]). Item Romanis impietas, non minus quam Graecis ἀσέβεια, digna videbatur, quae supplicio puniretur teste Cicerone, *in Verr.* IV 50, 111 *fani religionem istius sceleratissimi atque audacissimi supplicio expiari volebant;* — id. *pro Mil.* 27,73 *eum* (sc. Clodium), *cuius supplicio senatus sollemnes religiones expiandas saepe censuit.* Quare Caesaris edicto in scelus sepulcri violati cadaverisve pro-

[1]) CGL II 461, 1 Τυμβωρύχος *sepulcri violator vispiliator.* Cf. etiam II 182, 25; III 179, 43; 251, 67.

[2]) Omnes civitates, in quibus delictum in sepulcrum corpusve humatum admissum τυμβωρυχίας, in quibus ἱεροσυλίας, in quibus ἀσεβείας crimen habitum sit, nondum plane comparatae sunt; quae quaestio omnibus titulis perscrutandis solvenda manet. — Id, quod B. Keil l. l. p. 573 τυμβωρυχίαν speciem ἱερυσυλίας, hanc speciem ἀσεβείας esse putat, ea de causa verum esse nequit, quod scelera in sepulcra sepultosve patrata in aliis civitatibus aliis nominibus, sed in singulis constanter iisdem certisque notantur. Discrepantia in titulis Hierapolitanis conspicua, ex quibus tituli n. 275 et n. 312 crimini illi τυμβωρυχίας, titulus n. 270 ἱεροσυλίας notas infigunt, ea re solvitur, quod tituli 275 et 312 in sepulcris civium Hierapolitanorum positi sunt, titulus autem 270 in sepulcro Achillei cuiusdam, peregrini, negotiatoris Aphrodisiensis, inscriptus est. Similiter lege patriae, in qua sepulcrum violatum in sacrilegii criminibus ductum sit, non lege loci obitus sepulcrive, explicandum videtur, cur in titulo Romano Heriae Thisbae CIL VI 10120 = Dessau 5232 illud facinus sacrilegii notam habeat. Sacrilegii nomen in hoc titulo sepulcrali usurpatum nullius momenti esse vix recte censet Mommsen, *Strafr.* p. 811[3].

[1]) Cf. supra p. 79—80.

[2]) Cic. *de leg.* I 14, 40 *impietatum nulla expiatio est*; II 9, 22 *Impius ne audeto placare donis iram deorum.* — Cf. Mommsen, *Strafr.* p. 37. — Alia de impietatis notione testimonia laudat Wissowa l. l. p. 393[2, 3].

[3]) Justus Hermann Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren mit Benutzung des Attischen Prozesses von M[oritz] H[ermann] E[duard] Meier und G[eorg] F[riedrich] Schömann dargestellt.* Leipzig II 1, 1908 p. 362[18]: *Dass Entweihung der Gräber... als Asebie qualifiziert worden ist, weiss ich nicht zu belegen.*

[4]) Cf. Lipsius l. l. I 1905 p. 359[5].

[5]) *Lev.* 24,15—16. — Matth. 26, 65—67. — Joh. 10, 31—33.

fanati poenam supplicii in Palaestina adhibendam, etsi non expresse commemoretur, comprobari in propatulo est.

8) Romae variae rationes prioribus saeculis ad maleficia a sepulcris reliquiisque mortuorum arcenda usurpatae exeunte aetate liberae rei publicae denuo leviores reperiebantur, quam ut homines scelestos ab eiusmodi flagitiis retinerent. Qua de causa M. Antistius Labeo, principatus Augusti adversarius[1]), ossa vel corpus per iniuriam ab alio in fundo alieno sepulta a domino loci sine permissu pontificum vel principis effossa vel eruta vel eiecta in iniuriis filiis vel heredibus mortui illatis ducit[2]). Idem statuam patris in monumento positam saxis caesam non sepulcri violati, sed iniuriarum crimen esse arbitratur[3]). Ob iniuriam defuncto factam eius heredibus bonorumve possessoribus ius iniuriarum ipsorum nomine agendi aetate Ulpiani (c. 170—226) fuisse verba eius demonstrant *Dig.* XLVII 10, 1, 4[4]) et 6 *Quotiens... funeri testatoris vel cadaveri fit iniuria, siquidem post aditam hereditatem fiat, dicendum est heredi quodammodo factam.*

Poenam iniuriae alicui illatae infamiam fuisse constat[5]). Cum hac iniuriae poena et cum crimine sepulcri violati in iniuriis posito infamia reo atque condemnato sepulcri violati aetate Ulpiani subeunda convenit: Ulpianus, *Dig.* XLVII 12,1 *Sepulchri violati actio infamiam irrogat.*

9) Duobus saeculis post Augustum et Labeonem rationes ad sepulcra corporaque sepulta tuenda adhibitae impares esse denuo cognitae sunt. Nam priore dimidia parte saeculi p. Chr. III Imp. Septimius Severus (193—211) teste Ulpiano, *Dig.* XLVII 12, 3, 7 rescripto *eos, qui cadavera spolient,... maxime si manu armata adgrediantur,... si armati more latronum id egerint, etiam capite plecti,... si sine armis,* ad metalla condemnari iubet.

———

1) Gardthausen I 2 p. 575 et 603; II 2 p. 328[10]; I 3 p. 1240; II 3 p. 838[11]; I 3 p. 1341.

2) Ulpianus, *Dig.* XI 7,8 pr. — Cf. supra p. 9[14]. 41. 42. 51—52.

3) Paulus, *Dig.* XLVII 10, 27. — Cf. supra p. 35[3].

4) Cf. supra p. 9[14].

5) Pfaff s. v. *Infamia*, RE IX 2, 1916 p. 1539. — Steinwenter s v. *Iniuria* ib. p. 1557.

Quo rescripto Septimius Severus flagitia in sepulcra cadaveraque commissa in aequo ac vim publicam collocans de eiusmodi delictis eandem opinionem pronuntiat quam Aemilius Macer, eius aequalis[1]). Qui *Dig.* XLVII 12, 8 *Sepulchri violati crimen... ad legem Iuliam de vi publica pertinere ex illa parte, qua de eo cavetur, qui fecerit quid, quo minus aliquis funeretur sepeliaturve* scribit[2]).

Ad supplicii poenam a Severo Alexandro in sepulcri violatores constitutam item, sicut praefectus Aegypti in papyro BGU 1024[3]), alludere videtur etiam Imp. Constantius in edicto Mediolani Id. Iun. a. 357 dato: *Cod. Theod.* IX 17, 4 = *Cod. Iust.* IX 19, 4, 2 *Quae poena* (sc. decem pondo auri) *priscae severitati accedit: nihil enim derogatum est illi supplicio, quod sepulchra violantibus videtur impositum*[4]).

10) Priora praecepta ad sepulcra tuenda spectantia rursus severiora reddit Imp. Gordianus III (238—244), qui rescripto a. d. III K. Mart. a. 240 dato facinora in sepulcra contingendo vel emendo vel distrahendo commissa laesae religionis crimina censenda esse statuit[5]). Qui enim sepulcra reliquiasve profanabant, in mortuorum cultum publicum, quo omnes imperii incolae tenebantur, delinquebant[6]).

Quam notam violatae religionis delictis in sepulcra reliquiasve admissis ab Imp. Gordiano III inditam in memoriam revocat Imp. Iulianus in edicto Antiochiae prid. Id. Febr. a. 363 promulgato, imprimis verbis *Cod. Theod.* IX 17, 5, 1 *ne in piaculum incidant contaminata religione bustorum, hoc fieri prohibemus poena Manium vindice cohibentes.*

———

1) Kipp l. l. p. 140.

2) Praeceptum a Macro commemoratum partem legis Iuliae de vi publica esse testatur etiam Marcianus, *Dig.* XLVIII 6, 5 pr. *quive fecerit, quo minus sepeliatur....* Legi Iuliae de vi privata enuntiatum illud tribuit Paulus, *Sent.* V 26, 3.

3) Cf. supra p. 25.

4) Quod Constantii enuntiatum ad Augusti edictum Palaestinum pertinere posse arbitratur Wenger, Zeitschr. d. Sav.-Stift. f. Rechtsg. Rom. Abt. LI 1931 p. 382.

5) *Cod. Iust.* IX 19, 1. — Cf. supra p. 26—27 et 35[6].

6) Wissowa l. l. p. 232—240.

11) Quae nota laesae religionis facinoribus in sepulcra cadaveraque funerata commissis usque ad tempus mansit, quo auctores *Codicis Iustiniani* locutionem ab Imp. Iuliano usurpatam *poena Manium vindice* in locutionem *Cod. Iust.* IX 19, 5, 1 *poena sacrilegii* mutaverunt, quae in scholiis *Basilicorum* τιμωρίαι ἱεροσυλίας verbis circumscribitur. Quo nomine maleficiis istis imposito auctores *Codicis Iustiniani* morem titulorum sepulcralium earum civitatium Lyciae sequuntur, in quibus delicta ista ἱεροσυλίας vocabulo designantur[1]).

Ex quo constitutiones *Codicis Iustiniani* legum vigorem habere coeperunt, *id est ex die sexto decimo Kalendas Maias*[2]) a. 529, flagitia in sepulcra sepultosque facta in sacrilegiis duci coepta sunt[3]).

12) In sceleribus sepulcri violati et reliquiarum contrectatarum inter delicta contra religionem commissa referendis vestigia pontificii iuris Romani et legum sepulcralium civitatium Asiae meridianarum et Palaestini edicti Caesaris et rescripti Imp. Gordiani et Antiocheni edicti Imp. Iuliani, a ratione opinioneque auctorum *Codicis Iustiniani* digrediens, ius canonicum premit. In quo[4]) eiusmodi facinora in libro V titulo XII *De delictis contra religionem* agenti subiunguntur can. 2328 *Qui cadavera vel sepulcra mortuorum ad furtum vel alium malum finem violaverit, interdicto personali puniatur, sit ipso facto infamis, et clericus praeterea deponatur.*

---

[1]) Cf. supra p. 84 et 86.

[2]) Imp. Iustinianus, *De Iustiniano Codice confirmando: Cod. Iust.* rec. Paulus Krueger, p. 3.

[3]) Id. quod in titulo Romano aetatis incertae CIL VI 10120 = Dessau 5232 *In quo condita est, fodere noli, ne sacrilegium committas* maleficium sepulcri corrupti cadaverisve profanati sacrilegii voce notatur, ea re explanandum videtur esse, quod Heria Thisbe, in illo sepulcro condita, ex ea regione oriunda fuerit, in qua istius generis facinus sacrilegii crimen habitum sit. — Cf. supra p. 86[2].

[4]) *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, praefatione Emi. Petri Card. Gasparri et indice analytico-alphabetico auctus.* Friburgi-Brisgoviae. Ratisbonae 1919.

IV. De Manium iuribus a Caesare constitutis.

1) Deorum Manium iura a Caesare edicto Palaestino constituta ex verbis eius talem in modum enucleari possunt[1]):

*I. Mortuis ius est rite sepeliri urive.
*II. Iis ius est sepulcra bustave habendi.
*III. Iis ius est religione fruendi.
IV. Mortui in perpetuum conditi magis honorandi sunt quam vivi aut defuncti in sepulcro ad tempus depositi.
V. Mortuorum religio eadem esto quae deorum.
*VI. Mortuos sepeliendi urendive atque verendi et sepulcra bustave iis faciendi tuendique ius officiumque est liberorum, parentum, domesticorum.
VII. Sepulcra bustaque immutabilia per aevum manento.
VIII. Sepulcra bustaque colenda sunt.
IX. Mortui funerati omnibus omni discrimine nationis aut sacrorum sublato venerandi sunt.
*X. Nemini liceto iura mortuorum violare.
XI. Mortuorum iura publice tuenda, laesa actionibus popularibus iudiciis impietatis ad praecepta legum sacrarum hominum variarum religionum constituendis pariter ac deorum iura violata persequenda puniendaque sunt.
XII. Qui alteri insidias paraturus mortuorum iuribus ad falsa crimina ei inferenda abutitur, ob deorum Manium iura violata capitis iudicio subiciendus est.

2) Quantum Caesaris Augusti Manium iura custodiri interfuerit, ex variis indiciis colligi licet.

Ac primum quidem ipse se corpora capitis damnatorum cognatis sepelienda non denegavisse in commentariis de vita sua gloriosius de se praedicavit teste Ulpiano, *Dig.* XLVIII 24, 1 *Corpora eorum qui capite damnantur cognatis ipsorum neganda non sunt: et id observasse etiam divus Augustus libro decimo de vita sua scribit.*

---

[1]) Manium iura a Steuding s. v. *Manes* l. l. p. 2321 composita ex edicto Caesaris supplenda sunt. Iura Manium iam ab eo ibi collecta supra *notata sunt.

Cui clementi humanaeque consuetudini Augusti plane contraria est crudelis immanisque ratio in cadavera damnatorum ab Imperatore Gaio Caesare Caligula observata, cum in M. Aemilium Lepidum et Cn. Lentulum Gaetulicum coniuratos auctumno a. 40 astipularetur Flavio Vespasiano, qui tum praetor teste Suetonio, *Vesp.* 2, 3 *poenae... coniuratorum addendum censuit* (sc. Vespasianus — non Gaius Caesar, ut supplet Lösch p. 56), *ut insepulti proicerentur.* Quo rudi inhumanoque in adversarios animadvertendi modo, cum prorsus alienus sit ab humanitate atque observantia mortuis ab auctore tituli Palaestini praestita, Caligulam auctorem eius documenti esse, id quod argumentis evincere intendit Lösch p. 50—64 et iterat p. 97, dilucide refellitur.

Deinde Augustus ludis saecularibus a. 737/17 celebrandis novum saeculum aureum conditurus, etsi inferos eorumque numina ab ipsis diebus festis arcuit, tamen Manes non minus quam deos caelestes primitiis frugum, tritici, hordei, fabarum, per tres dies inde ab ante diem III Kal. Iun. ad pridie Kal. Iun. in Capitolium ante aedem Iovis, in Palatium ante aedem Apollinis, in Aventinum ante aedem Dianae comportandis placandos propitiandosque curavit, id quod ipse commemorat in epistula ad quindecimviros sacris faciundis scripta[1]), vv. 9—11, imprimis verbis: *deisque milicheis frugum [primitias conferre],* atque accuratius exponit Zosimus, *hist. nov.* II 5, 2 σῖτον καὶ κριθὴν ἕκαστος φέρει καὶ κύαμον, et in oraculo Sibyllino, ib. II 6, 27—30 πάντες δ' ἐξ οἴκοιο φερέσθων ὅσσα κομίζειν ἐστὶ θέμις θνητοῖσιν ἀπαρχομένοις βιότοιο, δαίμοσι μειλιχίοισιν ἱλάσματα καὶ μακάρεσσιν Οὐρανίδαις.

Postea de ratione mortuos eorumque monumenta recte colendi eam opinionem, quam explicat Plato, *Leg.* XII 958 d—960 e atque Cicero, *de leg.* II 27, 67, neminem aut vivum aut mortuum spatio terrae fruges hominibus ferentis occupato vivos victu privare oportere, sequitur in enuntiato tradito apud

[1]) Theodorus Mommsen, *Commentaria ludorum saecularium quintorum et septimorum.* Ephemeris epigraphica VIII 2, 1891 p. 226—301 = Ges. Schriften VIII 1, 1913 p. 567—626 p. 570. — Lacunas post *frugum* formam Mommsen non supplet.

Macrobium, *Sat.* II 4, 10 *Vettius cum monumentum patris exarasset, ait Augustus: „Hoc est vere monumentum patris colere".*

Tum in cultum Larum, qui teste M. Verrio Flacco apud Festum-Paulum ed. L. p. 108, 28—29 *animae putabantur esse hominum redactae in numerum deorum*[1]), Caesar Augustus, ut ipse scribit in *Rebus Gestis* c. 19 IV 7, *aedem Larum in summá sacrá viá* = Graece X 11—12 (ναὸν) ἡρώων πρὸς τῆι ἱεραῖ ὁδῶι fecit.

Deniqua in honorem Larum una cum suo numine colendorum[2]) Caesar Compitalia sive Laralia renovavit teste Suetonio, *Aug.* 31, 4 *Compitales Lares ornari bis anno instituit vernis floribus et aestivis*[3]).

Postremo Caesare etsi non auctore tamen certe comprobante in singulis civitatibus et coloniis peculiares annuos magistratus inferiarum mortuis faciendarum causa exstitisse concludendum est ex *Fragmento* quod dicitur *Tudertino* CIL I 1409 = Bruns-Gradenwitz[7] n. 32 p. 157—158... *magistratus eius coloniae, si quis] eorum qui quoque anno inferiarum sacri[s fungentur, propter eam rem apud se damnatus erit, tantam pecuniam, quantam is damnatus erit, ei coloniae d]andam adtribuendam curent.*

Ad extremum aetate Augusti procul dubio eius consensu atque comprobatione sepulcra *D(is) M(anibus)* consecrari in usum venisse constat[4]).

3) Caesarem in cultu deorum Manium confirmando propagandoque poetae aequales adiuvabant. — Cultum parentum mortuorum in Latio ab Aenea conditum esse describit Vergi-

[1]) Alia tertimonia opiniones, quibus Lares animis mortuorum aequiperantur, exhibentia laudat Steuding s. v. *Lares* l. l. p. 1888—1889. — Cf. etiam Boehm s. v. *Lares,* RE XII 1, 1924 p. 819—821.

[2]) Hor. *c.* IV 5, 34—35 *Laribus tuum miscet numen.*

[3]) CIL I² 1 p. 306. — Gardthausen I 2 p. 883; 926—930; 968—969; II 2 p. 515[57]—516. — Steuding s. v. *Lares* l. l. p. 1879—1881.

[4]) Steuding s. v. *Manes* l. l. p. 2317. — Gardthausen I 2 p. 883. — Antiquissimum exemplum D· M· formualae in titulis sepulcralibus adhibitae videtur esse titulus exeuntis aetatis liberae rei publicae CIL XIV 2464 = Dessau 880 *Dis Manibus L. Caecili Rufi.* — Cf. Otto, *Die Manen,* p. 56.

lius, *Aen.* V 42—103. Totum *Aeneidis* librum VI in honorem mortuorum maiorum cum populi Romani tum gentis Iuliae Caesarisque compositum esse manifestum est.

Ad debita iura Manibus praestanda hortatur Horatius, *c.* I 28 pio eorum cultori multam mercedem ab Iove Neptunoque, ei, qui ea neglegat, ipsi et liberis eius graves poenas fore canens. Turpitudinem facinorum eorum, qui ut Canidia et Sagana, noctu in sepulcretis quietem humatorum turbent atque ossibus pulveribusque defunctorum ad artes magicas exercendas abutantur, insectatur Horatius, *sat.* I 8, item *epod.* 17; imprimis vv. 47—48... *neque in sepulcris pauperum prudens anus Novendialis dissupare pulveres.* Canidias ob *sepulcris caprificos erutas* carpit in *epod.* 5, 17.

De officiis deos Manes colendi honoresque tumulis reddendi aequales admonet Ovidius in *Fastis* a principio Caesari Augusto sacratis[1]) in Feralium festis diebus descriptis II 533—570, de officio inferiarum Manibus dandarum in caerimoniis nocturnorum Lemuriorum exhibitis, *Fast.* V 419—492[2]).

4) Ad cultum iuraque deorum Manium custodienda Caesar eo timore adductus videtur esse, ne mortui neglecti iniurias ipsis illatas ulturi populo imperioque clades calamitatesque atque morbos mortesque pararent nec non eo consilio, ut eos sibi et populo imperioque benignos ac propitios redderet. Quantas enim vires veteres diis Manibus aut gratis benevolisque aut iratis inimicisque attribuerint, docent e. gr. versus Hesiodi, *Opera et dies* 122—126, vel Ovidii, *Fast.* II 547—556.

Benevolentiae defunctorum colligendae causa etiam Plato in optima rei publicae forma describenda identidem mortuorum Manes aeque ac deos colendos esse exponit. Summas et pulcherrimas et primas in nova re publica constituenda leges eas esse scribit, quae ad templa condenda et sacrificia et alias deorum et Manium et Larum religiones atque ad mortuorum

1) Ovid. *Trist.* II 549—552 *sex ego Fastorum scripsi totidemque libellos — idque tuo nuper scriptum sub nomine, Caesar, et tibi sacratum sors mea rupit opus.* — Cf. Fridericus Waltharius Levy, *P. Ovidius Naso. Vol. III fasc. 2. Fastorum libri VI. Fragmenta.* Lipsiae 1924 praef. p. III.

2) Cf. Zieliński l. l. IV a 1, 1933 p. 329—337.

arcas inferiasque iis gratiae eorum assequendae causa faciendas pertineant: *Pol.* IV 427 b ἱερῶν τε ἱδρύσεις καὶ θυσίαι καὶ ἄλλαι θεῶν τε καὶ δαιμόνων καὶ ἡρώων θεραπεῖαι, τελευτησάντων τε αὖ θῆκαι καὶ ὅσα τοῖς ἐκεῖ δεῖ ὑπηρετοῦντας ἵλεως αὐτοὺς ἔχειν.

Bonos homines mortuos in numerum divorum ac divinorum referendos atque arcas eorum item ut in deorum numerum receptorum colendas atque reverendas esse arbitratur *Pol.* V 469 a b πῶς χρὴ τοὺς δαιμονίους τε καὶ θείους τιθέναι...; ...τὸν λοιπὸν δὴ χρόνον ὡς δαιμόνων οὕτω θεραπεύσομέν τε καὶ προσκυνήσομεν αὐτῶν τὰς θήκας...

Corpora mortua spoliari sepulturasque mortuorum impediri vetandum esse censet *Pol.* V 469 e ἐατέον ἄρα τὰς νεκροσυλίας καὶ τὰ τῶν ἀναιρέσεων διακωλύσεις.

Caesarem igitur, cum in edicto Palaestino easdem quas Plato de mortuis eorumque sepulcris, de iniuriis ab iis arcendis honoribusque iis habendis opiniones pronuntiet atque per totum principatum suum ad effectum perducere temptet, illas Platonis sententias, probabilissime per Areium Didymum cognitas, secutum esse atque in suum usum convertisse vix negari potest.

Summarium.

Argumentis supra expositis haec effecta probataque videntur esse:

Diatagma Caesaris a Caesare, Divi filio, nondum nomine Augusti ornato, ipso in Palaestina auctumno a. 724/30 versanti, consuetudine ac familiaritate regis Herodis utenti, cognitis pravis moribus incolarum iura Manium neglegere solitorum Latine conceptum, ab Herode Graeco sermone promulgatum est.

Documentum tres partes complectitur: prima, vv. 2—6, sepulcris bustisque familiaribus perpetuis praesidium iuris per aevum praestandum comprobatur; secunda, vv. 6—20, in sepulcri bustive cadaverisve rite in perpetuum conditi violatorem praescriptis verbis accusatum impietatis iudicium secundum praecepta religionis gentis rei faciendum statuitur; tertia, vv. 20—22, delator alicui crimen sepulcri violati aut reliquiarum iniuriis affectarum falso inferens ipse iudicio capitis nomine sepulcri effossi subdi iubetur.

Titulus ad internam Palaestinae pacem, imprimis in rebus sacris, in tuto collocandam, ad actiones populares sepulcrorum violatorum ibi inhibendas nec non ad rumores de vi ab Herode sepulcris Davidis et Salomonis illata sparsos supprimendos conceptus atque publice propositus est.

Edicti Palaestini vestigia in iure Romano aut in monumentis antiquis non nisi rarissime obvia exiguo temporis spatio, per quod legis instar valuit, explicanda videntur, cum iam edicto a Caesare sub finem anni 726/28 promulgato simul cum aliis constitutis abolitum haberi potuerit.

Indices.

I. Indices locorum allegatorum.

1. Auctores antiqui.

2. Tituli.

a) Inscriptiones Graecae.

3. Papyri.

II. Index historicus.

III. Fontes iuris allati.

1. Leges.

2. Senatus consulta.

3. Edictum perpetuum praetoris urbani.

4. Constitutiones Imperatorum.

IV. Indices notabiliorum vocum et rerum.

1. Voces Graecae.

2. Voces Latinae.

V. Auctores recentes.

Addenda et emendanda.

Ad p. 1. Inscriptio Nazarea Parisiis in thesauro nummorum Bibliothecae Publicae, Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale, non in Louvre museo servatur.

Ad p. 2. René Cagnat et Maurice Besnier, *Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine.* Revue archéologique. 5-e série XXXII, novembre-décembre 1930 n. 130 p. 375—376. — Commentationes de titulo Nazareo scriptae ab iisdem in iisdem actis indicantur: XXXIV 1931 p. 362 (Corradi), p. 368 (Carcopino), p. 369 (Wenger); — XXXVI 1932 p. 199 (Zancan et De Sanctis), p. 223—224 (Cuq 1932).

Ad p. 4. Philologische Wochenschrift. — Is fasciculus horum actorum, in quo tractatus de libro in honorem Ludovici Ćwikliński edito a me scriptus insit, dum haec typis mandantur, nondum emissus est.

Ad pp. 4 et 11[1] et 20[1]. Salomon Reinach, Revue archéologique. 5-e série XXXV, mai-juin 1932 p. 339 impetus in sinceritatem inscriptionis Nazareae a Zancan factos retundit. — Idem litteraturam tituli saeculi p. Chr. I esse opinatur.

Ad p. 5. Cum pars huius libelli typis iam exscripta esset, emissa est commentatio composita a William Seston, *Encore l'«inscription de Nazareth».* Revue de philologie, de littérature et d' histoire anciennes. 3-e série, année et tome XI (63-e de la collection), 2-e livraison (avril 1937) p. 125—130. Argumenta a Seston ad interpretationem extremae partis, vv. 20—22, tituli Nazarei a me propositam reprobandam prolata in peculiari commentatione in Eus vol. XXXVIII 1937 fasc. 3 edenda disceptabuntur.

Ad p. 21. In v. 4 legendum est: Ex ea re.

Ad p. 25. In v. 11 scribendum est: *Dig.* XLVII.

Ad p. 30. In v. 1 corrigendum est sic: Severus Alexander in rescripto a. d. VIII Kal. Iul. a. 224 dato.

Ad p. 30[3]. Plin. ep. X 65 (71).

Ad pp. 43—44. Imperatores Gratianus et Valentinianus et Theodosius A A A, quibus rescriptum Constantinopoli a. d. IV Kal. Mart. a. 386 datum tribuit Paulus Krueger, *Corpus Iuris Civilis.* Editio stereotypa sexta. Vol. II. *Codex Iustinianus.* Berolini 1895 p. 148[13], omnes tres auctores huius rescripti esse non possunt; nam Valentinianus I a. d. XV Kal. Dec. a. 376 mortuus, Gratianus, filius eius, a. 383 occisus est; itaque pro Gratiano et Valentiniano Imp. Valentinianus II ponendus est (383—392).

Ad p. 79. In vv. 14—15 emendandum est: peculiari tutelae.

Argumentum.
